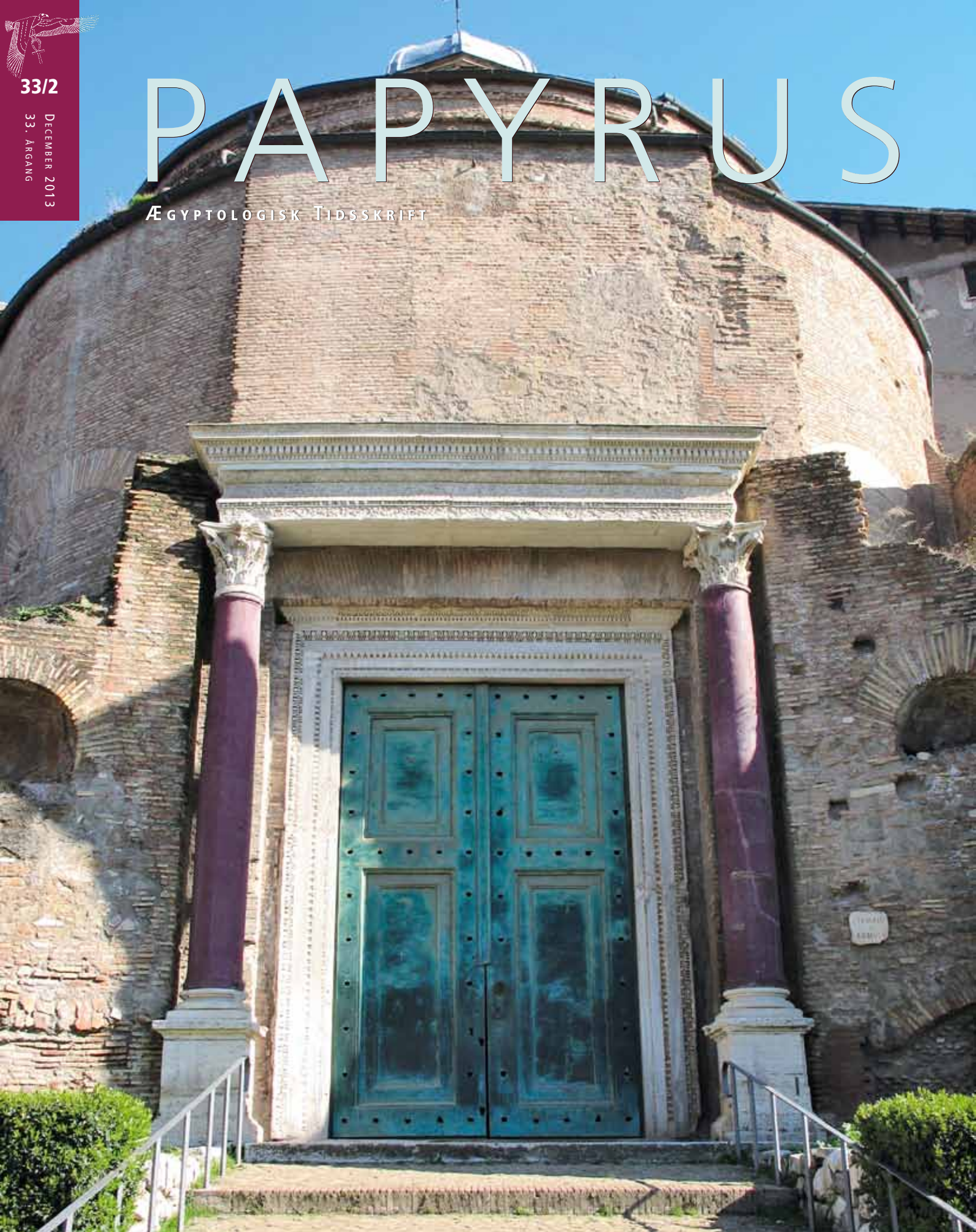


PAPYRUS

ÆGYPTOLOGISK TIDSSKRIFT



Indhold

PAPYRUS 33. årgang nr. 2 2013



4 **At kortlægge det evige liv**
Jørgen Podemann Sørensen

12 **Antinoupolis**
James B. Heidel

22 **Ægyptisk porfyr til romerske kejsere**
Lise Manniche

38 **Fokus på Zoëga**
Paul John Frandsen

41 **Boganmeldelser**

44 **Siden Sidst**
Louise Alkjær

Constantias porfyrsarkofag i
Vatikanet. Foto LM.

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag.

Paul John Frandsen, mag. art., fhv. lektor
ved ToRS, Københavns Universitet

Anne Haslund Hansen, PhD,
Nationalmuseets Antiksamling

James B. Heidel, præsident for Antinou-
polis Foundation, Inc., arkitekt for Firenze
Universitets ekspedition til Antinoupolis
og for Chicago Universitets arkæologiske
ekspedition i Chicago House, Luxor

Lise Manniche, mag. art., PhD, fhv. lektor
ved ToRS

Jørgen Podemann Sørensen, lektor i religi-
onshistorie ved Københavns Universitet

ENGLISH ABSTRACTS

Mapping the underworld
Jørgen Podemann Sørensen

The Egyptians excelled in visualising the unknown. This applies in particular to the universe awaiting a person departing this life which was mapped out and described in detail with distances to be covered and time required for the journey. The author explores this aspect of illustrated religious literature.

Antinoupolis
James B. Heidel

An introduction to the archaeological work at the Roman site of Antinoupolis by the author and his team from The Antinoupolis Foundation under the "G.

Vitelli" Institute of the University of Florence. Many fascinating aspects of the layout of the city have come to light through geophysical and other surveys.

Egyptian porphyry for Roman emperors
Lise Manniche

Porphyry was a stone quarried by the Romans for the Romans. The quarries were exploited in particular by Hadrian and Constantine for use in the Roman Empire. Only two locations (the temple of Venus and Rome and the Pantheon in Rome) still bear witness to use in more or less original surroundings. Otherwise we must search early and medieval churches in Rome and churches and 16th century mosques in Istanbul for the re-use of porphyry as architectural elements.



PAPYRUS udgives af
Dansk Ægyptologisk Selskab
c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
TORS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside
www.daes.dk

DÆS e-mail
mail@daes.dk

Papyrus e-mail
lise@mannique.org

Bestyrelse
Pia Adamsen (sekretær)
Louise Alkjær
Tine Bagh (formand)
Diana H. Barfod (kasserer)
Bo Dahl Hermansen
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Poul-Erik Bøge Henriksen
Ole Herslund
Mette Holst
Lise Manniche (Papyrusredaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion
Lise Manniche (ansv.)
Bo Dahl Hermansen
Elin Rand Nielsen
Anne Zeeberg

Grafisk medarbejder
Merete Allen Jensen

Tryk
P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfat-
tere.
Indlæg modtages gerne. Bortset
fra det redaktionelle stof dækker
bladets indhold ikke nødvendig-
vis redaktionens holdninger, da
Papyrus også er åben for debat.

ISSN 0903-4714

Omslagsbillede

Forside: "Romulus-templet" set
fra Palatin. Foto LM.

Bagside: Detaljer af gulvmosaik-
ker i Laterankirken i Rom. Foto
Merete Allen Jensen.

Redaktionelt

Selv om flere udenlandske ekspeditioner har genoptaget deres arbejde i Ægypten efter revolutionen og hvad deraf fulgte i somme-rens løb, er der i skrivende stund på grund af et ministerielt påbud endnu ikke kommet gang i danske rejsebureauers arrangementer i Nildalen. Når et mål er uopnåeligt, kan det stimulere interessen, og mens vi venter, kan vi da både læse og skrive om det.

Redaktøren har i de forgangne to år fokuseret en del på romerne i Ægypten og ægyptiske sager i Rom. Et af resultaterne heraf var en fascination af, hvor meget ægyptisk der findes i Den Evige Stad, ikke blot obelisker og skulptur, men også bygningsmaterialer, især den lyse-røde granit fra Aswan, den "peberspættede" granodiorit fra Mons Claudianus og ikke mindst den vinrøde porfyr. Det er den sidstnævnte, der er emnet for en artikel i dette nummer, som primært drejer sig om arkitektoniske elementer.

I **James Heidels** artikel går rejsen den modsatte vej, for her følger vi Hadrians projekt med at anlægge en romersk by ved Nilen, hvis stor-slæthed de færreste er bekendt med. Ikke meget af den står i dag, men det gjorde der for 200 år siden, hvor Napoleons ekspedition tegnede hvad de så. Med ny teknologi er det muligt at danne sig et billede af fundamenterne til alt det, der nu ligger strøet rundt i området.

Jørgen Podemann Sørensen tager os på en rejse ind i det ukendte. Men vi er godt rustet, for vi får både kort, landskabsbeskrivelser og illustra-tioner til det parallelunivers, der i ægypternes forestillinger eksisterede ved siden af det jordiske. Ægypterne var mestre i at visualisere det usete, og det gør sig i særlig grad gældende i deres dødelitteratur, som vi her får prøver på.

Endelig har **Paul John Frandsen** sammen med flere andre danske for-skere været til kongres i Rom for at fejre den danske oldforsker Georg Zoëga (1755-1809), hvis umådeligt interessante papirer findes på Det Kongelige Bibliotek i København. De fem sidste bind af en publikation af dem alle er netop blevet udgivet. Det kommer vi til at høre meget mere om i det kommende år, hvor Paul her i bladet vil give os prøver på vor berømte landsmands mange talenter og interesser.

LM

Stop Press: Udenrigsministeriets rejsevejledning er senest opdateret den 25. november 2013. Det fraråder alle ikke-nødvendige rejser til Ægypten med undtagelse af rejser til turistområderne langs Rødehavet (herunder Hurghada), Aqababugten (herunder Sharm el-Sheikh og Taba) samt nu Luxor og Aswan og Nilkrydstogter imellem disse byer og Abu Simbel. Udenrigsministeriet fraråder alle rejser til den nordlige del af Sinai.

*Her ligger jeg som lig, men for
Herrens fødder
lever i himlen jeg hist, velsignet
med Kristi nåde.*

(Kristen gravskrift fra 3. årh.)

**Jørgen
Podemann
Sørensen**

Disse vers fra en gravskrift over en 13-årig dreng i katakomberne i Rom vidner om tidlig kristen (3. årh.) tro på et liv i himlen efter døden, ikke efter dommedag, men straks. Den samme indskrift taler også om det som et uafbrudt, stedsevarende liv (*vita jugis*) i himlen.¹ Endnu i dag består forestillingen om et individuelt, stedsevarende liv, der tager sin begyndelse kort efter døden, hos mange kristne i hele verden. I Danmark vakte teologen P.G. Lindhardt (professor v. Aarhus Universitet 1942-1980) for snart mange år siden voldsom furore med et foredrag på Askov højskole om det evige liv. Her påpegede han, at der ikke står noget i bibelen, der kan berettiggende denne forestilling, og at det der står om det evige liv ikke gælder et liv efter døden.² Mange var chokerede, men enhver kan selv se efter: der står intet om det. Hvis man i forvejen tror, at der er et sådant evigt liv efter døden, evt. med belønning eller straf, så er der passager, der kan opfattes som hentydninger til det, men der er ingen skiltring af det.

Ikke desto mindre har forestillingen om et evigt liv efter døden – med familie og venner, interessante kolleger fra fortid og nutid, evt. i forvandlet skikkelse, som engle el. lign. – været særdeles levende og ofte ganske konkret. Salmebøgerne er fulde af poetiske skildringer, og går vi længere tilbage i Europas litteraturhistorie, finder vi i Dantes Guddommelige Komædie kristenhedens mest systematiske skildring af de hinsidige rammer for livet efter døden. Her vises digteren rundt i helvede og i skærsilden af den

romerske digter Vergil, som netop i sit hovedværk, Æneiden, havde beskrevet dødsriget som grækere og romere forestillede sig det på hans tid, inspireret af en endnu ældre kollega, Homer, som i Odysseens 11. sang beskriver Odysseus be-

søg hos skyggerne i Hades. Men Dante overgår sine to forgængere ved sin plastiske og systematiske kortlægning af det evige liv, og han oplever også Paradis. De to oldtidsdigtere havde skildret et besøg i underverdenen som led i en større fortælling, og noget tilsvarende gælder sumerernes og babyloniernes mytologiske digtninge om gudinden Inanna/Ishtars færd til dødsriget. Hos Dante er kortlægningen af helvede, skærsild og paradys hovedemnet.

Men søger man plastiske og systematiske skildringer af rammerne om livet efter døden i oldtidens religioner, så er Ægypten tydeligvis stedet. Her har man ligefrem illustrerede bøger om underverdenen og kort over veje, de døde kan vandre på. Denne litteratur synes endda at overgå Dante i konkret detaljeringsgrad, og netop illustrationer og billeder betød, at europæiske forskere allerede før hieroglyffernes tykning var ret sikre på, at ægypterne forestillede sig et liv efter døden med straf og belønning, meget lig deres egne kristne forestillinger. Præcis en måned før Champollion var færdig med sin tykning af Rosettesten, nemlig den 28. august 1822, holdt den lærde professor ved Københavns Universitet Birger Thorlacius således en forelæsning for Det skandinaviske Litteraturselskab, hvori han udviklede “de gamle Ægypteres Forestillinger om Underverdenen og Tilstanden efter Døden.”³ Dels af græske og latinske forfattere, dels af de billeder, der var blevet tilgængelige efter Napoleons ekspedition til Ægypten,⁴ især af “Grotterne” i Kongernes Dal, sluttede han sig her bl. a. til forestillinger om sjæles opstigning til et højere liv. I det hele taget så han de ægyptiske dødeforestillinger som tidlige, ædle forgængere for de kristne.

Også efter at man er blevet i stand til at læse den ægyptiske dødelitteratur, har man holdt fast i den opfattelse, at ægypterne i lighed med mange kristne forestillede sig straf og belønning og et evigt liv efter døden – og at dette evige liv er dødelitteraturens emne. Pyramideteksterne taler jo om, at den døde konge skal stige til himmelen, være sammen med



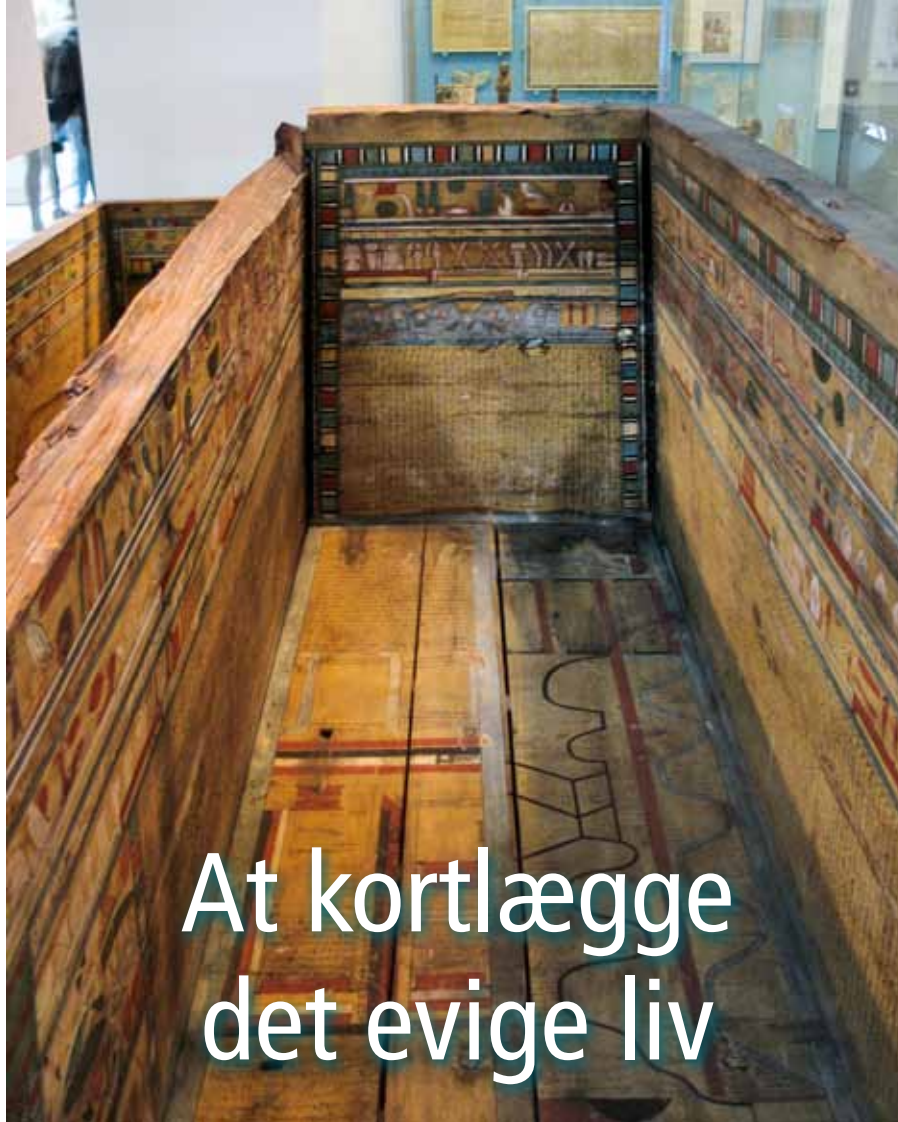
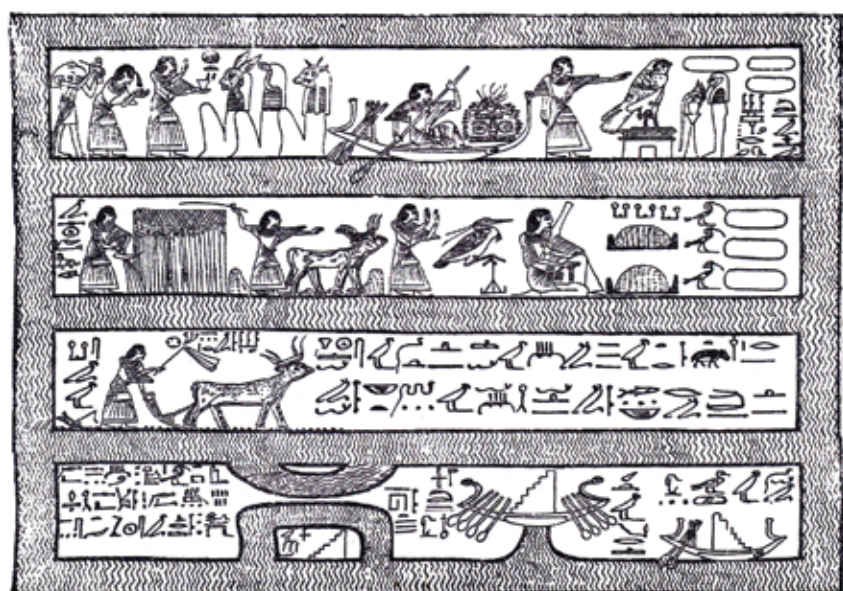


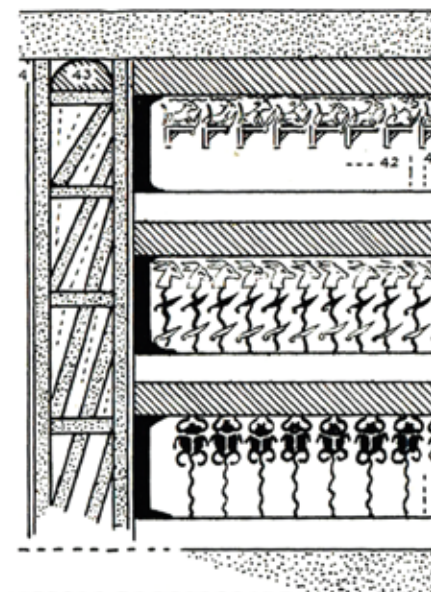
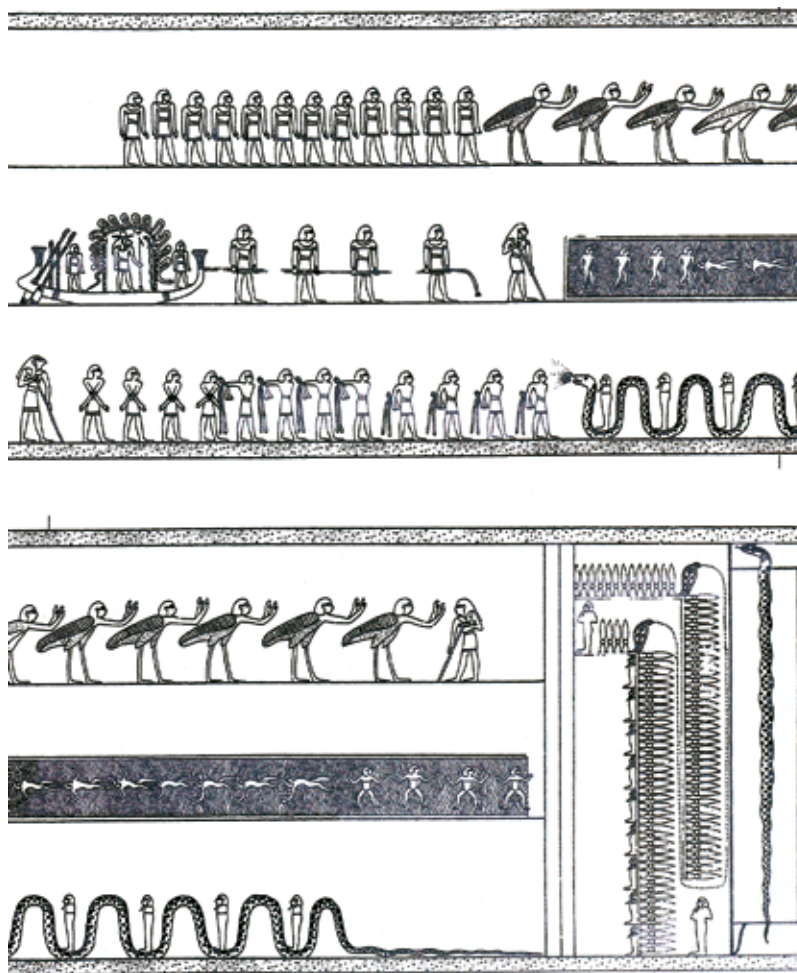
Fig. 1 Guas yderkiste (fra Deir el-Bersha, 12. dyn.) i British Museum med “Bogen om De To Veje” i bunden t.h. Foto LM.

Fig. 2 Dødebogens Jaru-marker (“de elysiske marker”). Fra Lepsius, *Totenbuch*, pl. XLI.

At kortlægge det evige liv



guder, forene sig med de uforgængelige stjerner mv. Og allerede i Sarkofagteksterne finder vi Bogen om De To Veje [fig. 1],⁵ ofte illustreret i sarkofagens bund, der ligefrem kortlægger den vej, den døde må bevæge sig ad for at nå ... ja, vi får egentlig ikke at vide, præcis hvad den døde tænkes at nå frem til, men der står, at den der kender formelen for at drage ad denne vej selv er en gud i Thoths følge, mens den, der ikke kender formelen, er et nul og nix uden nogen virkelig eksistens (*maat*) (CT Spell 1035, VII 283). Også den illustrerede dødebog har bl.a. vandveje, som den døde sejler ad, og den synes at kortlægge en hel del lokaliteter i det hinsides. Offermarken og Jaru-marken i kap. 110 [fig. 2] forstås af mange som det ægyptiske Paradis, og her taler den døde selv om, hvordan han sejler dertil etc. etc. Edouard Naville kaldte dem i sin berømte udgave af Dødebogen “de elysiske marker” – et udtryk der stammer fra de gamle grækeres betegnelse for de



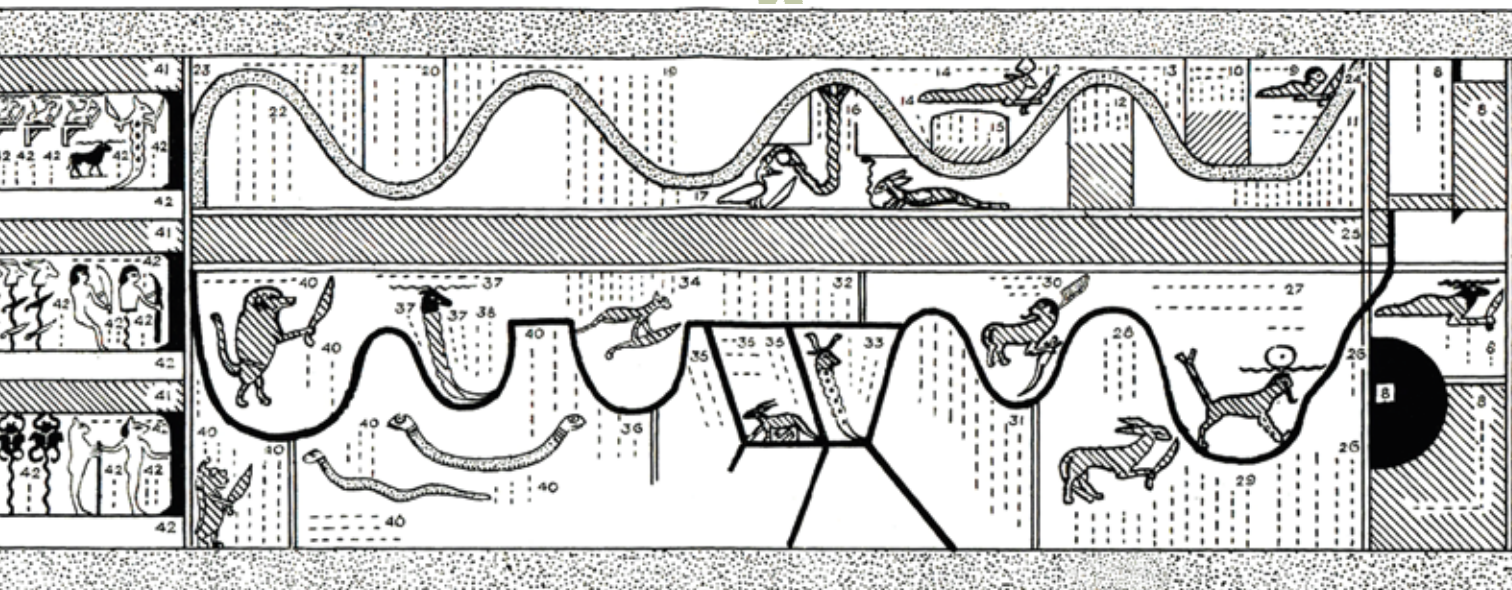
udvalgte saliges opholdssted og endnu er i brug som navn på en af Paris' bredeste boulevarder. Han bemærker tillige, at kapitel 110 i en hel del Ny Rige dødeboer følger efter kap. 125, som jo indeholder den såkaldte "negative syndsbe kendelse" og vejningen af hjertet. For så vidt som kapitelrækkefølgen kan tillægges betydning her, må dette da indebære, at man for at nå til de elysiske marker måtte underkaste sig prøvelsen ved domstolen i kap. 125.⁶

Dette stemmer jo fint med europæiske kristne forestillinger om belønning og straf i et liv efter døden, og endnu nærmere Dantes guddommelige komedie kommer vi i de ægyptiske underverdensboer på væggene i kongegravene i Kongernes Dal. Mens Pyramidetekster, Sarkofagtekster og Dødebog gælder den individuelle dødes skæbne efter døden, synes Underverdensboerne at skildre et forløb, der finder sted, hvad enten den afdøde deltager i det eller ej, nemlig solens natlige færd gennem under-

verdenen og dens opgang eller fødsel ved daggry. I hvert fald Amduat, Portbogen og Hulebogen⁷ er i egentlig forstand hinsidestopografiske. For hver time af natten drager Solbåden gennem forskellige egne, porte og huler i underverdenen, og der forekommer endda angivelser af vejlængder og andre mål: I Amduats 2. time sejler Solen således gennem Jaru-marken, der siges at være 309 mil lang og 120 mil bred. Amduat er også så minutøs i sin skildring af rammerne om det evige liv, at næsten hver eneste af de mere end 850 forskellige afbildede guder og hinsidesvæsener er forsynet med et navn og/eller en beskrivelse. Og også i Underverdensboerne er der frelse og fortabelse. I Portbogens 9. time møder vi således (ligesom i Amduats 10. time) de druknede i et stort bassin. Guden ved siden af bassinet byder dem at stå op, og Solguden lover at sørge godt for dem. Men i samme time udtaler Horus forbandelser over Osiris' fjender og sætter en kæmpemæssig

Fig. 3 Portbogens 9. time. Porten bevogtet af en slange ses til højre. For neden ligger druknede i et bassin. I midten spyr en slange ild mod Osiris' bagbundne fjender, og øverst sejler solguden i sin båd. Fra E. Hornung, *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife* Ithaca og London 1999, fig. 38.

Fig. 4 Bogen om De To Veje. Fra A. de Buck, *The Egyptian Coffin Texts*, vol. 7, Chicago 1961, plan I.



slange til at spy ild ud over dem og brænde dem op [fig. 3]. I Amduats 11. time er det ildsprudende, straffende gudinder, der udsletter de sidste rester af Osiris' fjender, ligeledes på Horus' befaling. Meget taler altså for, at vi i Ny Riges underverdensbøger står over for et ægyptisk sidestykke til Dantes Guddommelige Komedie. For en europæer er deres tanker og syner måske ikke så nemme at værdsætte som Dantes, men de er lige så svimlende og originale, og ligesom Den Guddommelige Komedie sætter de det ukendte på konkret, afmålt og systematisk form.

Den store forskel er, at Dante havde en samtidig læserkreds, mens de ægyptiske underverdensbøger var skjult for nysgerrige blikke i forseglede kongegrave. Den guddommelige komedie påtog sig at vise sin læser rundt i en forestillingsverden, den var, så at sige, til orientering. Sådan har man også villet opfatte de ægyptiske underverdensbøger; sejlivede

betegnelser som tyske ægyptologers "Jenseitsführer", altså en slags guidebøger til det hinsides, vidner endnu om det. Men hvis vi betragter den ægyptiske dødelitteratur og dens billeder og tekst som "gravlektüre," altså i analogi med det, mennesker læser og bliver klogere af, mens de lever på jorden, så rejser vi også alle de absurde spørgsmål om døde menneskers muligheder for at læse og se på kort og billeder – oven i købet i mørke. Endnu mere absurd bliver det, hvis vi prøver at forestille os dødelitteraturen som guidebøger på vejen mod hinsidige mål. I hvert fald en del af indholdet antyder, at den døde skal ud på en længere rejse. Her kunne han nok have en papyrus med sig, ligesom vi andre tager en guidebog med på rejsen. Men før Dødebogen blev opfundet, måtte han altså i rejsens løb konferere med sin sarkofagbund, hvor kortet over de to veje fandtes [fig. 4]. Gamle Riges konger havde muligvis god tid til at lære alle deres pyramidetekster



udenad, inden de for alvor skulle af sted – men hvad med Ny Riges detaljerede underverdensbøger med op til 850 forskellige, navngivne guddomme og hinsidesvæsener, malet på et vægareal på mellem 50 og 400 m²? Hvis vi antager, at de døde kan læse, skal vi vel ikke stille smålige spørgsmål til deres indlæringsevne, men alligevel afslører disse absurde overvejelser, at den ægyptiske dødelitteratur ikke kan være tænkt på denne måde.

Ikke desto mindre så vi netop, at Bogen om de To Veje taler om, at den der kender formlen for vejen, skal være en gud, mens den som ikke kender den, helt skal ophøre med at eksistere. Og underverdensbogen Amduat har en lang overskrift, der karakteriserer den som kundskab: "Det skjulte rums skrift... At kende underverdensba'erne, at kende de hemmelige ba'er, at kende de porte og veje, den store gud gennemvandrer..." Men hvad vil det nu sige "at kende"? En version af Dødebogens kap. 72 lover faktisk regeneration til "den der kender denne bog på jorden eller i hvis sarkofag den er anbragt i skrift." Den frelsende kundskab kan altså være til stede og gjort gældende i form af skrift. Allerede Pyramideteksterne, der jo ligger lidt tættere på skriftens opfindelse, forstår i virkeligheden sig selv på denne måde:

Unas (d. 2323 f.Kr.) var den første konge, der fik længere religiøse tekster med sig i graven, og midt i disse tekster finder vi denne næsten spøgefulde sammenligning med det testamente eller den opgørelse af boet, som er en arvings bevis for hans ret. Her kan netop skriftlighed noget, som det mundtlige eller det subjektivt memorerede ikke kan: Skrift kan oplagre og bevare en viden, således at den til enhver tid kan gøres gældende. Og når det gælder religiøse tekster og billeder, er der endnu en aspekt af "at kende", som vi må have med: på ægyptisk kalder man en person med rituel kompetence *rh jh.t*, egl. "en der kender ting". Det kan være en præst eller en der råder over trylleformler til helbredelse el. lign., men denne særlige kompetence benævnes altså som viden eller kundskab. Og dødelitteraturen er faktisk fuld af forsikringer om, at den døde kender til ritualer og til mytologiske forbilleder for ritualer. Vi må altså tænke os, at ligesom et testamente eller en kontrakt oplagrer og gør en beslutning eller en aftale gældende, sådan gør den skrift, den døde har med sig i kisten eller på gravens vægge, den dødes rituelle kompetence gældende til enhver tid. Og på denne rituelle kompetence kan den døde overleve som en kilde til liv i sin slægt. Der er noget skabende og livgivende ved den rituelle kompetence,

*Stakkels den arving,
der ikke har noget skriftligt
med sig.
Unas skriver med stor finger,
han skriver ikke med lille finger.*

(Pyr. 475)

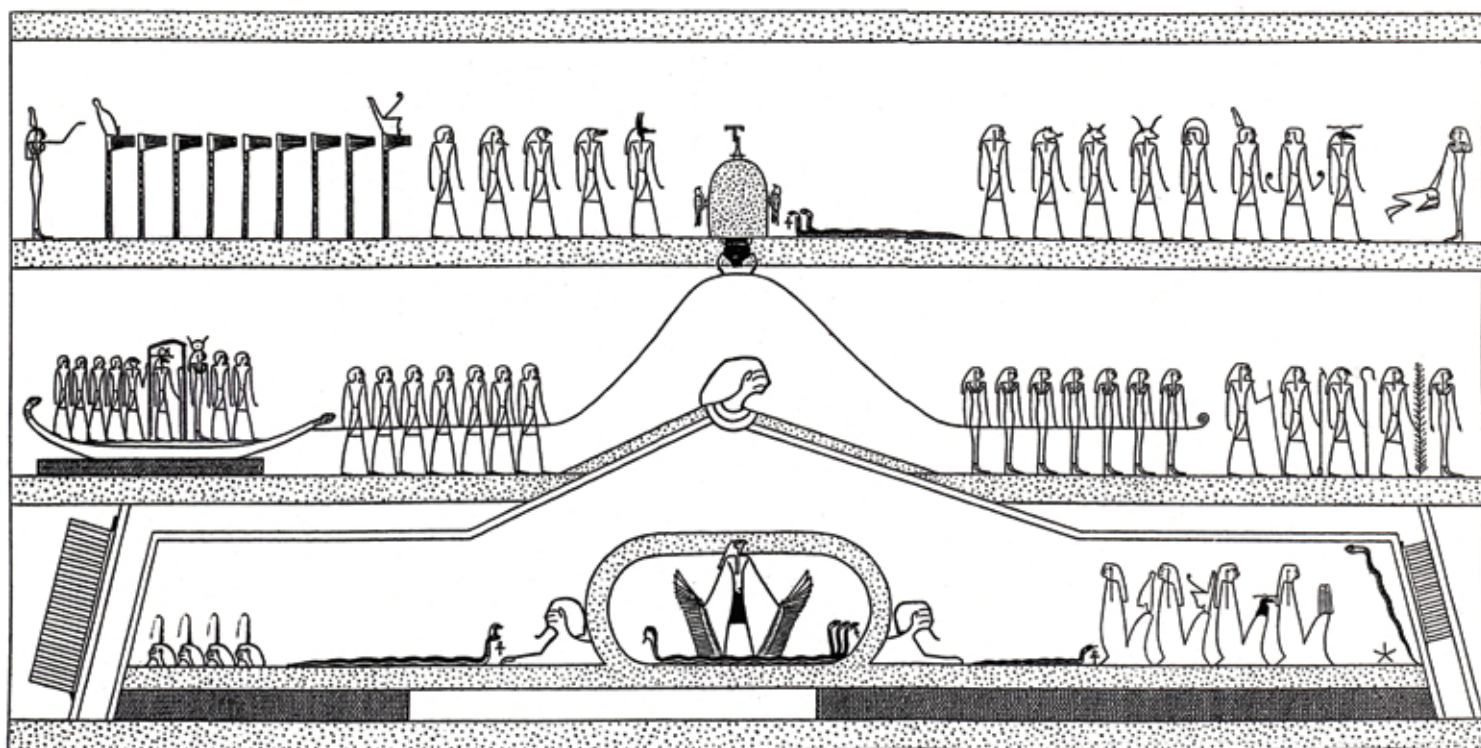


som ikke mindst kongen, men også præster er i besiddelse af. Den får jo hver dag solen til at stå op og hele naturen til at forny sig i tempelritualet, og den sætter kongen i stand til at lade guderne og de afdøde forfædre leve. Kongen og præsterne får deres rituelle kompetence ved at blive rensset med urvand (fra Nilen, der jo strømmer ud af uroceanet Nun) og ved at blive indarbejdet i mytologiske sammenhænge. Dødelitteraturen gør omtrent det samme for den døde; den akkumulerer og oplagrer en vældig rituel kompetence og dermed et vældigt skabende og livgivende potentiale hos den døde og gør det gældende.

Men hele dette potentiale skal jo gives en retning, og det er her, kortlægningen af veje og egne i det hinsides bliver vigtig. Også den er en viden og en del af den dødes rituelle kompetence, og kort og billeder tjener ikke som orientering for den døde, men gør hans viden gældende. De er heller ikke som Dantes Guddommelige Komædie rapporter fra tidligere besøg i det hinsides. De fortæller ikke om det evige liv; de former det. Allerede i Bogen om De To Veje så vi, at den kundskab, bogen gjorde gældende, også gjorde dens ejermænd til en gud i Thoths følge, mens mangel på denne kundskab medførte ikke-eksistens. Også i underværldsbøgerne ser vi, at den kundskab, de repræsenterer, på en eller anden måde bærer igennem de farer, som de skildrer. I Amduats 3. time er der i øverste register en række guddomme, der siges at "pulverisere modstanderen og lade Nun (altså *chaos*) opstå". Men den der kender dem, hedder det, han går forbi uden at gå til grunde i deres frygtelige brølen eller falde i deres gruber. I 9. time er der ildsprudende slanger, men den der kender dem, ser deres skikkelse og undgår udslettelse; i 10. time kommer solbåden forbi Vestens hemmelige hule, og her siges det at den der kender hulen og dens guder ved navn, kommer igennem underværlden uden modstand. Det drejer sig om "at kende", og rejsen gennem det hinsides synes at forme sig forskelligt, alt efter om man kender eller

ikke kender det afbildede og beskrevne. Det må da indebære, at billeder og beskrivelser ikke er rapporter om en objektiv virkelighed, som er der, hvad enten man kender den eller ej, men midler til at mestre noget, som i bund og grund er ukendt og uden struktur.

For snart mange år siden påpegede Erik Hornung,⁸ at ægypterne i deres religiøse tænkning skelnede mellem *ntt* "det værende" og *jwtt* "det ikke-værende". Det gjorde også en række tidlige græske filosoffer, men for dem betød "det ikke-værende" slet og ret det, der ikke eksisterer. I ægyptisk tankegang, derimod, er det ikke-værende det, der endnu ikke er blevet til eller har fået skikkelse og struktur. Det ikke-værende (*jwtt*) er så at sige eksistens i latent, altså skjult, udfoldet form. Men dermed er det ikke-værende også det værendes kilde og ophav; at blive til vil sige at skilles ud fra det ikke-værendes store, forskelsløse enhed og forvandles til en detalje i det værendes tællelige mangfoldighed. I ægyptiske skabelsesmyter bliver alting til af mørke, vand, uendelighed og intethed, altså netop det forskelsløse, formløse, endeløse og strukturløse. Hver dag kommer solen ud af underværlden og nattemørket og gør ende på strukturløsheden og forskelsløsheden. Den fornyer det værendes mangfoldighed, og også menneskene vågner, forfrisket af deres søvn, som netop er et fornyende ophold i det ikke-værende. Ligesom mennesker har behov for søvn, har hele naturen brug for at synke tilbage i ikke-væren for at vende forfrisket tilbage. Det er en rytme i naturen, men også noget, som tempelkulten arbejder aktivt med på. Ypperstepræsten går hver dag ind i sanktuariets urmørke, og derinde får han med sine hymner skaberguden og verden til at blive til. Ved de store fester tog man guden ud af templet, typisk i en gudébåd, som man bar i procession rundt i templets nærområde, således at hele egnen kunne blive nyskabt. Processioner kunne foregå både til lands og til vands, som vi f. eks. kender det fra billederne af Opet-festen i Luxortemplet.



Men det ikke-værende er ikke blot søvnen, urmørket og det livgivende vand, men også noget skræmmende, der altid indebærer risiko for ikke at blive til igen. I templets mørke sanktuarium håndterer præsten rituelt en krise, der kunne blive farlig for både guden, verden og ham selv. I døden er vel denne risiko allermest akut; her kunne man for alvor falde ud af naturens evige, regenerative rytme eller, med ægypternes eget udtryk, dø for anden gang. Det ikke-værende er jo ifølge sagens natur uden holdepunkter, ja det er så tæt på slet ikke at være, som noget er, når det endnu ikke har taget form eller faktisk kun potentielt eksisterer. Hvordan kan man håndtere det eller navigere i det? Svaret på det spørgsmål er egentlig hele den ægyptiske dødelitteratur, fra Pyramideteksterne til Sentidens dødepapyri – men i ganske særlig grad er det den del af dødelitteraturen, der ligesom kortlægger det ikke-værende og så at sige påtvinger det forskelsløse mørke veje og ruter, lokaliteter og mål og befolker det med op til 850 forskellige væsener, navngivne og beskrevne. Den hinsidestopografiske litteratur giver det ikke-værende det værendes form; den gør det detaljeret og konkret, inddeler det i timer og arealer, så det næsten overgår virkeligheden på jorden i detaljeringsgrad. Og der er styr på det hele:

fjender straffes, druknede reddes, og på sin vej gennem underverdenen udsteder Solguden befalinger og opsætter steler omtrent som en jordisk regent. Der er også farlige lokaliteter og væsener, der på sin vis giver konkret form til den risiko for at gå til grunde som er forbundet med at befinde sig i det ikke-værende; men netop når de kendes, altså er optegnet på sarkofagbunde, gravvægge eller papyrus, er de ikke farlige. Men frem for alt giver detaljeringen og konkretiseringen også styr på det positive modstykke til farligheden: Det ikke-værende er også, ligesom nattesøvnen og urmørket, kilde til nyt eller fornyet liv. Derfor går vejen gennem det hinsides fra det ene regenerationssymbol til det andet: skarbær, slanger, Osiris' grav, Isis' moderliv og ikke mindst underverdensbøgernes hovedmotiv, solens rejse gennem natten og underverdenen til solopgangen. I sin grav er den døde i bogstavelig forstand indskrevet i en regenerativ dynamik [fig. 5].

Og alt dette er ikke en tro. De konkrete billeder, kort og skildringer af en underverden er ikke et sæt af forestillinger, som en ægypter gjorde sig på samme måde, som Dante og hans samtidige forestillede sig ågerkarles straf i helvede eller bandlystes ophold i skærsilden. Mens Dante så at sige beskriver efterlivs-perspektiver i åger, bandlysning og

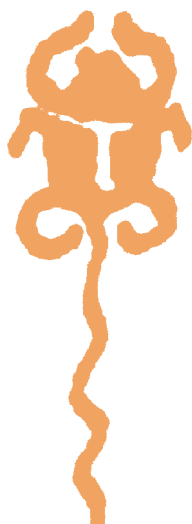
Fig. 5 Regenerationssymboler i Amduats 5. time:

Øverst kravler skarabæen, symbol for den opgående sol, ud af Osiris' grav, der også kaldes "natten". Skarabæen har fat i det trækto, hvormed Solguden i sin båd føres mod solopgang og fornyelse.

Derunder Isis' hoved, der stikker op af Sokars hule. Det inderste af Sokars hule (ovalen) bliver på den måde Isis' moderliv, svangert med "Horus selv".

Yderst til højre slangen *Sa-ta*, symbol på det liv, der opstår "spontan" af jorden. Fra Alexandre Piankoff, *The Tomb of Ramesses VI. Texts*, New York 1954, fig. 78.

mange andre af dette livs forhold, så bearbejder den ægyptiske dødelitteratur aktivt det evige liv. Den kortlægger det for at forme det, ja egentlig for at gøre det evigt, idet den indskraver det i naturens evige, regenerative rytme.



Noter

- 1 Henry P.V. Nunn, *Christian Inscriptions*, Eton 1952, s. 43.
- 2 Foredraget er trykt i *Højskolebladet* 1952, nr. 40 og genudgivet i Poul G. Lindhardt, *Det evige liv*, København 1962.
- 3 udgivet året efter i *Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter* 19, København 1823, s. 165-222.
- 4 *Description de l'Égypte – Planches*, Paris 1809 (moderne paperback-udgave Taschen Köln 1994).
- 5 Jf. Leonard H. Lesko, *The Ancient Egyptian Book of Two Ways*, University of California Press 1977. Uddrag oversat af Gertie Englund i Jørgen Podemann Sørensen, *Det gamle Ægyptens religiøse litteratur*, København 2013, s. 117-120.
- 6 Edouard Naville, *Das Aegyptische Todtenbuch der XVIII bis XX Dynastie. Einleitung*, Berlin 1886, s. 156.
- 7 Jf. Erik Hornung: *Ägyptische Unterweltsbücher*, Zürich 1972 og *Altägyptische Jenseitsbücher*, Darmstadt 1997.
- 8 Erik Hornung, *Der Eine und die Vielen*, Darmstadt 1971, s. 166-179.

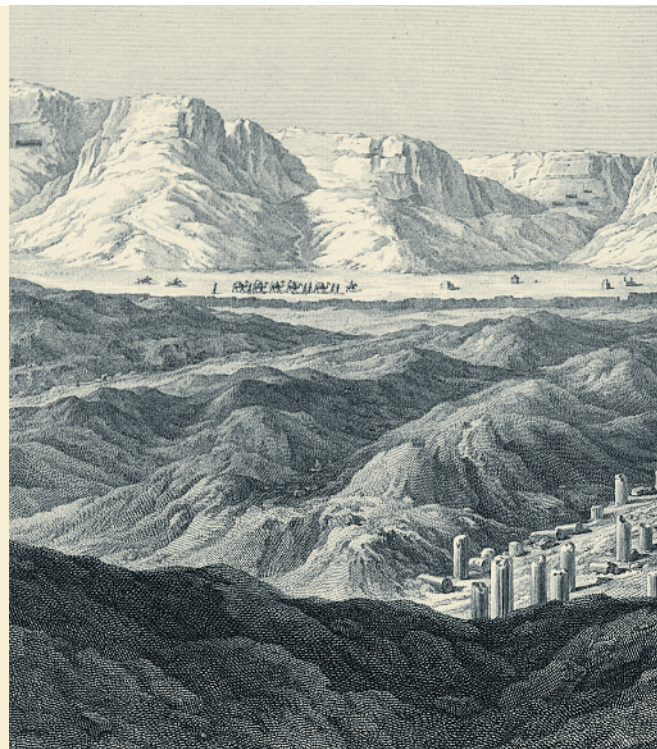


Fig. 1 Ramesses II's tempel set mod vest. Foto JH.

Fig. 2 Inden kirke 3D blev udgravet, kunne man se denne genbrugte kapitæl fra Hadrians tid i sandet. Foto Rosario Pintaudi.

Fig. 3 Forfatteren ved siden af en jonisk kalkstenssøjle fra Hadrians tid. Skaft og kapitæl blev genrejst på base *in situ* i kirke 3D.

Fig. 4 Panorama over Antinoupolis i 1790'erne fra *Description de l'Égypte*, Antiquities, vol. IV, pl. 54.

Antinoupolis



Et romersk kultcenter for Osiris ved Nilen

James B. Heidel

Historisk rids

Den romerske by Antinoupolis ligger på Nilens østlige bred omkring 18 km nord for Amarna og 11 km syd for Beni Hassan.¹ I modsætning til mange andre byer har Antinoupolis en sikker grundlæggelsesdato: den blev grundlagt af kejser Hadrian under hans rundrejse i provinsen i oktober 130 e.Kr. Af tidligere bebyggelse på stedet står kun få levn tilbage, men de omfatter et tempel fra omkring 1250 f.Kr., rejst af Ramesses II [fig. 1]. Hadrian inkorporerede denne allerede antikke bygning i sin by, der blev anlagt efter græsk model med gader vinkelret på hinanden, og han viede den til tilbedelse af Antinous, en ung græker fra hans entourage – efter alt at dømme hans elsker – der led druknedøden i nærheden. Ved at drukne i Nilen blev Antinous ifølge en urgammel tradition guddommeliggjort. Han blev forenet med dødeguden Osiris, der også på dette sene tidspunkt var genstand for aktiv kult. Byen blev etableret med det formål at danne rammen om et

kultcenter til Osir-Antinous, den nyeste gud i det ægyptiske pantheon, såvel som i det græsk-romerske, inden Ægypten og resten af Romerriget i det 4. årh. blev kristne.

Som følge af det seneste arbejde på stedet er der begyndt at tegne sig et billede af, at byen med overlæg blev udformet som en efterligning af det hellige landskab omkring Abydos, Osiris' kultcenter i faronisk tid på vestbredden af Nilen 210 km længere mod syd. Hadrians arkitekter og ingeniører udstyrede med ødsel hånd kultcentret med sindrige monumenter i både ægyptisk og klassisk stil for at fejre denne nye Osiris [fig. 2-3]. Nogle af disse bygningsværker stod endnu, da det 18. århundrede gik på hæld. De blev registreret af franskmændene i 1799-1800 og udgivet af dem i *Description de l'Égypte*. [fig. 4-5].

Antinoupolis vedblev at være kultsted for Osir-Antinous i hvert fald indtil midten af det 3. årh., for

der foreligger sikre oplysninger om, at *Megala Antinoea*, en slags olympiske lege til ære for guden, fandt sted i denne periode. Det er blandt andet til dette formål, at den imponerende hippodrom blev anlagt [fig. 6-8]. Derefter forsvandt byen dog ikke fra landkortet, men blev et kristent centrum, der blomstrede langt ind i middelalderen med dusinvis af kirker og klostre, som der stadig står mange ruiner af. Beretninger fra tidlige rejsende giver yderligere detaljer om byen. Ikke blot kan vi læse om de kirkelige bygninger, men også om eksempler på den prægtige romerske arkitektur, der stammede fra byens grundlæggelse. Nogle af dem var stadig i brug. Byens befolkningstal blev voldsomt reduceret i den sidste del af middelalderen, og den skrumpede ind til at blive den muslimske landsby ved floden, som den er i dag. Det meste af den gamle by har undgået moderne bebyggelse, og de rejsende, der ligesom Napoleons ekspedition kom forbi indtil begyndelsen af det 19. årh., fortæller om de impo-

nerende ruiner, der stadig kunne ses i terrænet. Umiddelbart herefter blev sten fra alle større bygninger af kalksten smidt i kalkovnene for at producere læsket kalk (kalciumoxyd) til mørtel til at bygge sukkerfabrikker. Ægypten var gået ind i den industrielle tidsalder.

I dag omslutter de antikke bymure, der kan ses som høje på rad og række, omkring 113 hektar, et trapezformet område på omkring 1500 x 750 m. Grunden er for det meste dækket af væltede arkitekturfragmenter og enorme bunker af potteskår og skærver. Udenfor byens mure ligger der omfattende rester af gravpladser, klostre og stenbrud [fig. 9]. I det sene 19. og tidlige 20. årh. blev byens overfladelag endevendt og gennemboret dels af lokale på jagt efter skatte og gødning fra lersten, dels af tidlige udgravere såsom Albert Gayet og John de Monins Johnson, der ledte efter beskrevne papyrusfragmenter og mumier.² Disse tidlige udgravninger var hverken videnskabelige eller arkæologi i moderne forstand, og selv om der blev fundet nogle interessante stumper af papyrus, resulterede arbejdet kun i en ringe grad af oplysninger om byens indbyggere og dens plan.

Fra 1935 har det været Istituto Papirologico "G. Vitelli" fra Firenzes universitet, der har haft

Fig. 5 Ruinerne af indgangen til teatret i Antinoupolis i 1790'erne fra *Description de l'Égypte*, Antiquities Plates, vol. IV, pl. 55. Edmé Jomard (ekspeditionens franske arkitekt) beregnede, at det oprindelig stod i 20,7 meters højde (*Description de l'Égypte*, Antiquities Text, vol. II, p. 224).





Fig. 6 Hippodromen set fra øst.
Foto Rosario Pintaudi.

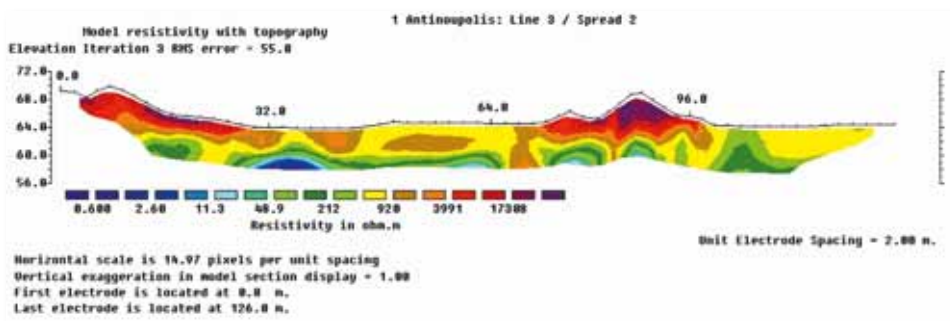


Fig. 7 ERT-dataset af hippodromen, der viser områder med høj resistivitet (purpur/rød/orange), hvilket tyder på, at hippodromens fundament stadig ligger der. Billede Kris Strutt.

Fig. 8 Satellitbillede af hippodromen med den nordlige romerske og den moderne gravplads for oven og en sænkning i terrænet, hvor startboksene var, nederst tv. Bymurene ses yderst tv.

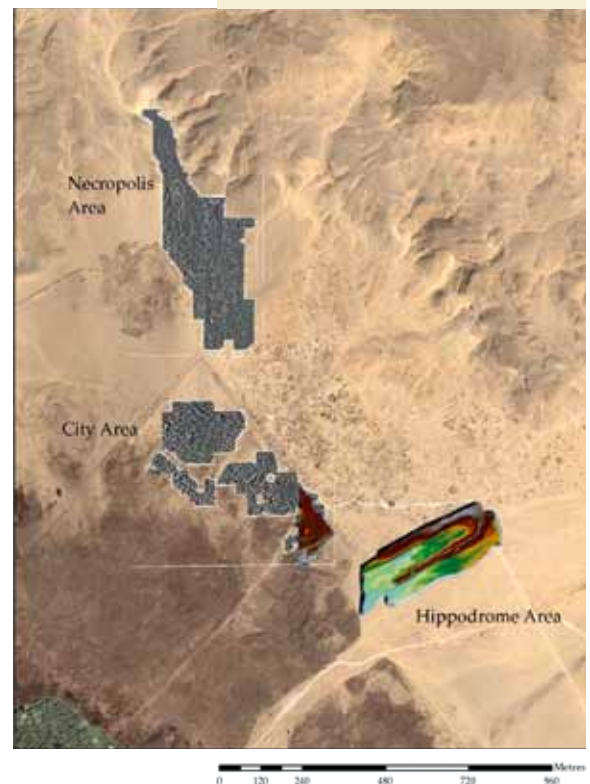


Fig. 9 Satellitbillede af Antinopolis (Nilen ligger nederst tv), der viser de områder, som blev dækket af vores geofysiske undersøgelser indtil februar 2013 (grå = magnetometriske undersøgelser, farve = topografiske undersøgelser). Billedmontage af Kris Strutt.

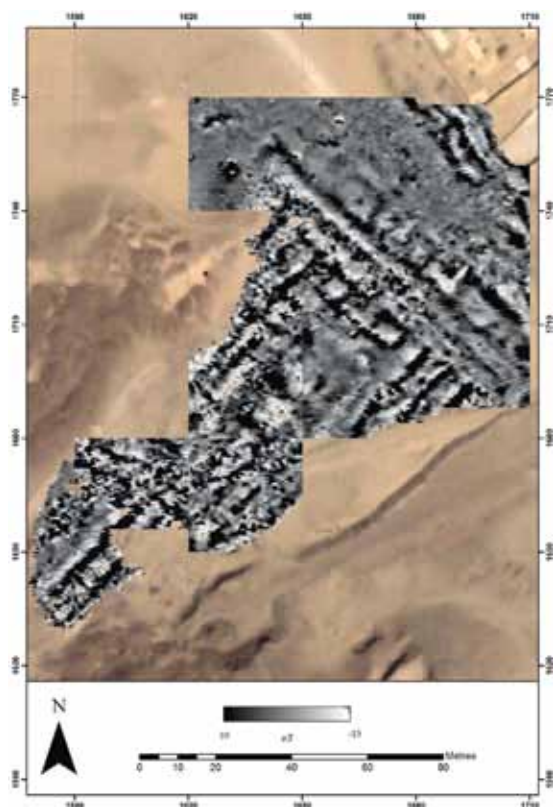


Fig. 10 Resultat af magnetometrisk registrering af østportkomplekset. Billede af Kris Strutt.



Fig. 11 Ruinerne af triumfbuen i 1790'erne fra *Description de l'Égypte*, Antiquities Plates, vol. IV, pl. 57. Jomard opmålte buens totale højde til 18,75 m (*Description de l'Égypte*, Antiquities Text, vol. II, p. 231).

Fig. 12 Ahmed ved søjle-baser af Aswangranit i østportkomplekset. Foto JH.





koncessionen (tilladelsen fra den ægyptiske regering) til at arbejde på stedet. I de første år koncentrerede ekspeditionen sig om byens senere kristne og byzantinske periode. Dr. Rosario Pintaudi, udgravningsleder siden 2003, har dog udvidet ekspeditionens fokus til at omfatte alle bosættelsesperioder på stedet, og især på at få klarhed over den romerske byplan på det tidspunkt, hvor Hadrian grundlagde byen. For at hjælpe instituttet med at nå sit mål stiftedes i 2011 The Antinoupolis Foundation (se box s. 18) i USA. Med støtte herfra til specifikke projekter søger instituttet i dag at danne sig et komplet, arkæologisk billede af den gamle by og dens indbyggere fra grundlæggelsen under Hadrian og til middelalderen, hvor den blev opgivet.

The Antinoupolis Foundations' igangværende arbejde

Et af den italienske ekspeditions vigtigste projekter, der for tiden støttes af The Antinoupolis Foundation, består af en omfattende, geofysisk kortlægning af den gamle by og dens omegn. Arbejdet udføres af

vores geofysiske ingeniør Kris Strutt fra Southampton Universitet i England. Dette skaffer os et "røntgenbillede" af nogle af de materielle levn, der endnu ligger under jordens overflade, uden at vi behøver at foretage en udgravning.³ I vores prøvesæson i 2012 afprøvede vi to forskellige teknikker på syv forskellige prøveområder med fascinerende resultater. I februar 2013 tog vi fat på arbejdet med omfattende geofysisk dækning hele vejen rundt om det arkæologiske områdes ydergrænse.

Der er to væsentlige grunde til at foretage en systematisk dækning. Først og fremmest fortæller det os præcis, hvor de arkæologiske levn befinder sig, hvilket giver os konkret information og billeder, som vi har brug for, når vi skal forberede vores argumenter overfor den ægyptiske regering om, hvilken del af dette enorme område der har størst behov for beskyttelse mod den eskalerende plyndring, bosættelse og vandalisering, der har fundet sted rundt om hele byen siden revolutionen i januar 2011. Yderligere kan vi med udgangspunkt i den arkitektur, der tegner sig ud fra de geofysiske resultater i områderne, prioritere vores arkæologiske ressourcer fremfor blot at grave i blinde og håbe på det bedste.

Under feltarbejdet i februar 2013 udførte vi magnetiske målinger på et område på omkring 20 hektar, hvilket sammen med det foregående års prøvetest på en uge dækker i alt 22,4 hektar. I feltet omkring gravpladsen nord for bymurene viser resultaterne af magnetometrien, hvor stor den gamle gravplads egentlig var, for den fortsætter endnu længere end vi nåede, både mod øst, vest og nord og, i mindre grad, mod syd, helt tilbage til selve bymurene. De meget klare hvide og sorte stiplede linjer, der ses på resultaterne, vidner om antikke levn under overfladen. Som forventet viser vores prøveudgravninger, at det var grave.

Det andet område, hvor vi foretog geofysiske undersøgelser, angår en stor del af den nordlige og nordøstlige del af byen inden for murene. Det mest imponerende fund her indtil nu er det enorme byggeri, der inkluderer den monumentale østport. Kun en del blev undersøgt denne gang, men det måler allerede omkring 90 x 130 meter [fig. 10]. Vi har kaldt det "østportkomplekset" [fig. 11]. Sandsynligvis drejer det sig om en bevogtet byport, hvor man modtog de varer, der kom ind fra Rødehavet gennem den østlige ørken. Den store mængde fragmenter af granitsøjler, der ligger på stedet, synes at bekræfte dette, da der har været brug for overdækkede haller i umiddelbar forbindelse med porten til transportdyr, personale og varer [fig. 12, 13].

Fig. 13 Kris aflæser magnetometrisk måling i østportkomplekset blandt rester af søjler af Aswangranit. Foto JH.



The Antinoupolis Foundation, Inc.

er en velgørende stiftelse med sæde i Chicago med forfatteren som formand, oprettet for at udforske og bevare Antinous' gamle by ved arkæologisk udgravning, restaurering og oplysning. Stiftelsen opfylder sit formål ved at støtte specifikke, arkæologiske feltprojekter i Antinoupolis i samarbejde med Istituto Papirologico "G. Vitelli", der hører under universitetet i Firenze. Denne artikel fokuserer på det arbejde, der finansieres af Antinoupolis Foundation, men for flere oplysninger om de mange årtiers forskning udført af Institutet inden stiftelsen blev oprettet kan man konsultere

<http://vitelli.ifnet.it/home.htm?Lang=EN>

klik Research Activity, derefter i siden menuen The Excavations. Alle projekter under stiftelsen og instituttet foretages under ledelse af Dr. Rosario Pintaudi fra Istituto Papirologico og i samarbejde med den ægyptiske regerings Ministry of State for Antiquities Affairs. Stiftelsen udgiver to gang om året et nyhedsbrev, "The Antinoupolis Oracle", for at holde venner og bidragsydere ajour med vores projekter, vores mål og resultaterne af vores arbejde. Læs om os på <http://antinoupolis.org/> Du kan modtage "The Oracle" automatisk som pdf via email ved blot at sende en email til info@antinoupolis.org eller du kan kontakte os gennem almindelig post i

The Antinoupolis Foundation, Inc.
4522 S. McDowell Ave.
Chicago
IL 60609
U.S.A.

Fig. 14 Den nordlige romerske gravplads udgraves. T.v. udgravningsleder Rosario Pintaudi med arkæologen Fathy Awad Reyad. Foto JH.



Det resterende areal inden for murene, som vi undersøgte, viser, med undtagelse af den nordlige del, spor af bygninger, mure og veje, der slutter sig til det allerede kendte kvadratnet fra Hadrians tid. Vi vil fortsætte med de geofysiske undersøgelser i de næste mange år for at dække alle de steder i byen, hvor teknikken overhovedet kan anvendes.

Et andet projekt, vi har i gang, drejer sig om udgravning af det område, der går under navnet den "nordlige, romerske gravplads" [fig. 14-18]. Ganske tæt ved den senere, kristne gravplads, hvor vi har arbejdet i flere år, var det muligt med vores geofysiske undersøgelse sammenholdt med spor i selve terrænet i form af potteskår o.l. at lokalisere et af de områder, hvor Albert Gayet arbejdede i slutningen af det 19. årh. Hans blotlægning af store dele af gravpladserne i Antinoupolis, der strakte sig over et årti, fremdrog store mængder af stuk og mumiemasker af træ, kartonnage fra kister, tekstiler og mange andre genstande, som i dag befinder sig i museer over hele Europa og Amerika.⁴ Da alt hans arbejde blev udført inden moderne, videnskabelig arkæologi blev udviklet, kan de tusinder af genstande, han

Fig. 15 Fathy registrerer seks af plintgravene på den nordlige romerske gravplads. Foto JH.



fremdrog, beklageligvis alene dateres ud fra stilistiske kriterier. Vores detektivarbejde førte til, at vi genopdagede et af de områder, hvor han arbejdede, og den geofysiske undersøgelse hjalp os med at lokalisere grave, der endnu venter på at blive fritlagt. Vores formål var at etablere et sammenligningsgrundlag for materialet i museerne ved at bruge en arkæologisk kontekst til at finpudse den stilistiske datering af museumsstykkerne. I løbet af to sæsoner har vi således fundet både urørte og plyndrede grupper af grave, nogle ganske enkle og andre mere udførlige, med et bredt spektrum af gravgods, inklusive fragmenter af stukmasker **[fig. 18]**. Dette åbner mulighed for en mere nøjagtig datering af museumsgenstandene. Vi var endda så heldige at finde nogle mønter, og vi kan derfor nu indsnævre dateringen af alt dette materiale til omkring 130-180 e.Kr.

Siden revolutionen i Ægypten i januar 2011 er mange arkæologiske områder blevet overtaget til moderne formål og udsat for vandalisering og plyndring. Antinoupolis er ikke nogen undtagelse,

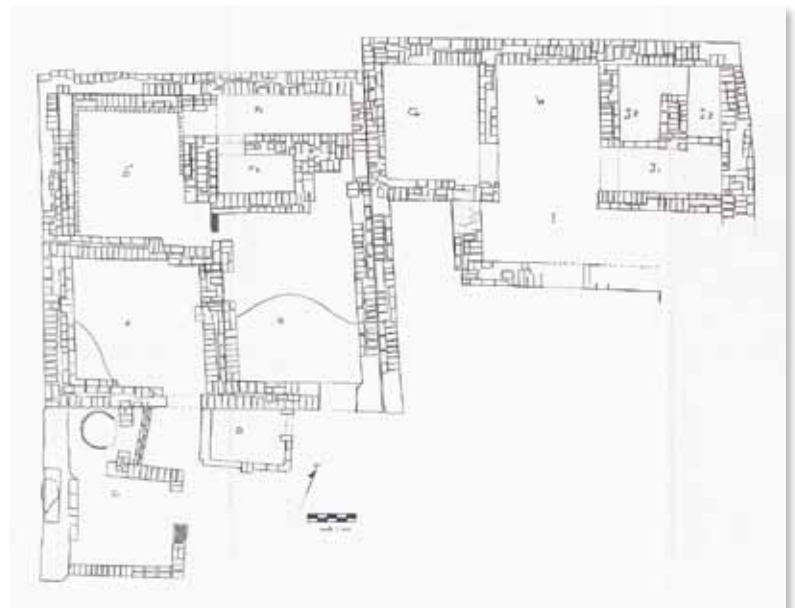


Fig. 16 Plan over udgravet gravkompleks på den nordlige romerske gravplads.

Fig. 17 Del af et grav-kammer-kompleks. Foto JH.



Fig. 18 Eslam med to intakte amforer udgravet på den nordlige romerske gravplads. Foto JH.

og fordi det ligger geografisk isoleret og fjernt fra myndighedernes blik, har det lidt mere under de lokale beboeres gerninger end mange andre steder. Vi har gjort alt hvad vi kunne for at stoppe denne stadig truende katastrofe, men trods løfter fra Ægyptens antikvitetsminister og sågar en kendelse fra Ægyptens højesteret og et dekret fra præsidenten, der begge skulle støtte det beskyttede område i Antinoupolis, skaber invasionen og ødelæggelserne stadig problemer. Efter vores insistens er seks nye vagter blevet sat ind, men lokale kilder beretter, at plyndringerne fortsætter, om end ikke helt så åbenlyst som før. Vi vil fortsætte med at arbejde utrætte-

ligt for at bremse vandaliseringen af denne engang så prægtige by. Vi har planlagt to perioder med feltarbejde i efterår og vinter: i november er vi der i flere uger, og vi kommer tilbage igen i februar 2014. Udover vores løbende geofysiske arbejde og udgravninger på den "nordlige romerske gravplads" har vi planer om at bygge et hus til de nye vagter, ministeriet har forsynet os med, og at udvide vores udgravninger til andre dele af området. Dette vil ske i samme øjeblik vi føler, at det er godt nok beskyttet. Vi kan lære meget af Antinoupolis, et af Hadrians største, arkitektoniske projekter, og vi er kun lige begyndt at fatte detaljerne i dets tidlige historie.

LÆS MERE

Anthony R. Birley, *Hadrian the Restless Emperor*, London og New York 1997, især kap. 19, "Death in the Nile."

Mary T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton, New Jersey, U. S. A., 2000.

Florence Calament, *La revelation d'Antinoë par Albert Gayet. Histoire, archéologie, museographie*, vol. 1 og 2, Institut français d'archéologie orientale, Cairo 2005.

Daniele Castrizio, *Le monete della Necropoli Nord di Antinópolis (1937-2007), Antinópolis Scavi e Materiali*, vol. 2, Istituto Papirologico "G. Vitelli," Firenze 2010.

Loretta Del Francia Barocas, *Antinoë cent'anni dopo Catalogo della mostra Firenze Palazzo Medici Riccardi 10 luglio – 1 novembre 1998*, Istituto Papirologico "G. Vitelli," Firenze 1998.

Maria Cristina Guidotti og Lavinia Pesi, *La ceramica da Antinoë*, Studi e Testi di Papirologia, N. S. 6, Istituto Papirologico "G. Vitelli," Firenze 2004.

John de Monins Johnson, "Antinoë and Its Papyri." *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 1, London 1914.

Rosario Pintaudi, *Antinópolis Scavi e Materiali*, vol. 1, Istituto Papirologico "G. Vitelli," Firenze 2008.

Fig. 19

Alle ekspeditionens medlemmer
Foto JH.



NOTER

- 1 Denne artikel, oversat af LM, udspringer af et foredrag holdt af James Heidel i DÆS d. 18. april 2013.
- 2 Jf. Troels Myrup Kristensen, 'Fantomer i ørkensandet: Albert Gayets udgravninger i Antinoópolis', *Papyrus* 30/2, 2010, s. 4-11.
- 3 Nogle læsere har måske set en udsendelse fra BBC "Egypt. What lies beneath", der bl.a. blev sendt på BBC Knowledge d. 31. oktober 2013. Den drejede sig om hvordan man via satellitbilleder taget med infrarødt kamera kan lokalisere "unormale forekomster" under jorden, der fremkommer ved en registrering af den varme, der skyldes variation i fugtigheden i forskellige materialer som f.eks. sand i forhold til sten. På forespørgsel oplyser James Heidel i en mail fra 1. november, at teknikken ikke er særlig brugbar i Antinópolis, da overfladen i byen i forvejen er dækket af en stor mængde (visse steder i 20 meters højde) af det materiale, man netop ville søge under sandet. Teknikken ville muligvis kunne anvendes uden for murene, men foreløbig er forsøget skrinlagt på grund af de betragtelige omkostninger forbundet med det. (LM)
- 4 Se *Papyrus* 30/2, 2010, s. 4-11.

Alle satellitfotos i denne artikel tilhører forfatteren.



Ægyptisk porfyr til romerske kejsere



Lise Manniche

Et af de forunderligste fænomener i det gamle Ægypten er den ubegrænsede selvtilid, der afsløres i forarbejdningen af et af landets vigtigste råstoffer: sten. Mere end noget andet er det monumenter af diorit, rød og sort granit, kvartsit, gråvakke, kalksten, sandsten og kalcit (travertin/alabast), der tegner den ægyptiske kultur, ikke mindst fordi sten er et bestandigt materiale, og fordi så meget er så godt bevaret. Denne kvalitet står som en manifestation af ægypternes mantra om at skabe "arbejde for evigheden".

Kombinationen af et holdbart, smukt materiale, gjort yderligere attraktivt ved i mange tilfælde at foreligge i en form, der var klar til brug, bevægede de romerske kejsere til at hjemtage transportable genstande og anvende dem i en ny sammenhæng.

Augustus' to obelisker i Rom er blandt de tidligste, største og mest kendte eksempler. I mindre målestok kan nævnes den ægyptiske skulptur, der blev opstillet i Isis-helligdommen sammesteds for at skabe en ægyptisk stemning omkring gudinden. Andre obelisker fulgte efter de første to, og romerne begyndte selv at bryde ny, ægyptisk sten til obelisker og søjler. Yderligere blev der åbnet stenbrud med stenarter, der (med undtagelse af mindre genstande, forarbejdet af løse blokke) ikke havde fundet anvendelse af ægypterne selv, men udelukkende blev brudt til eksport.¹ Dette gælder især granodiorit fra Mons Claudianus og porfyr fra Mons Porphyrites, begge bjergområder i den østlige ørken. Det er porfyren, det gælder her.

Fig. 1 Mons
Porphyrites.
Foto LM.

Porfyrens natur

Da det drejer sig om en “ny” sten, var porfyren hverken omgærdet af symbolik eller traditioner, som kejserne teoretisk kunne have forhørt sig om. En ægyptisk betegnelse for stenen er ikke identificeret.² Ægypterne selv har ikke været tilstrækkeligt interesserede i den til at gå i gang med at organisere det logistisk krævende projekt med at åbne et stenbrud på et så utilgængeligt sted fjernt fra Nilen. Måske har dens vinrøde farve, som først træder frem efter intensiv polering, været for barbarisk, for den har ikke passet ind i den traditionelle ægyptiske palet. Kejserne fik selv fremmanet en aura omkring den spektakulære sten og gjorde den til deres helt egen, et koncept, der med tiden antog mytologiske proportioner. At være “født i *porfyr* (porfyrbygningen = i purpur)” var ensbetydende med at være af blåt blod. Det finder sin tydeligste illustration i kejserpaladset i Konstantinopel, der rummede et særligt kammer, firkantet og med pyramideformet loft, ganske beklædt med porfyr, hvor kvinderne i kejserfamilien barslede.³ Farven purpur blev overført til andet materiale som for eksempel de kejserlige klædninger, og dens fornemme karakter blev dyrket gennem middelalderen og helt til nyere tid.

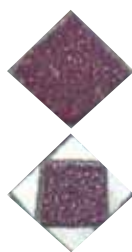
Porfyr er en vulkansk stenart, der i sin engang flydende masse blev blandet med lyst røde eller hvidlige strørkorn af feldspat. Hvis massen kom i kontakt med hæmatit, blev den rød. Rørte den derimod ved chlorit og epidot, blev den grønsort, ellers forblev den sort med grønlig eller hvide strørkorn på max. 5 mm. Det er således primært strørkornene, der afslører, at det drejer sig om porfyr. Er de 3 mm eller derunder i diameter, kaldes stenen nu porfyr, hvorimod den med større strørkorn hedder porfyritisk sten.

Hvor og hvornår?

Den ægte røde porfyr findes kun på et eneste sted: i den østlige ørken i Ægypten, hvor det 1626 m høje Gebel Dukhan (“Røgbjerget”), af romerne kendt som ὄρος πορφύριτες eller Mons Porphyrites, er det

vigtigste [fig. 1].⁴ I den nordlige del af området lå et brud med den sorte variant.

Med porfyr er vi i den usædvanlige situation, at der er tale om et *finit* materiale. Vi har kun den mængde (beregnet til omkring 10.000 ton), der blev brudt mellem det 1. og begyndelsen af det 5. årh. e. Kr. at gøre godt med, og den samme begrænsning i sortimentet gjaldt for de østromerske og normanniske kejsere, paverne i Vatikanet, ja selv for en Napoleon og hvem der ellers ønskede at anvende denne luksuriøse stenart.⁵ I det øjeblik stenbruddet ophørte med at fungere, kom der simpelthen ikke mere porfyr på markedet, og man måtte enten benytte sig af det, der var tilbage i depoterne eller genbruge forgængernes værker. Søjler blev sat op i uændret form i ny sammenhæng; sarkofager blev hugget ud af tiloversblevne søjleskafter, og skiver skåret af dem til gulvudsmykning. Mindre stykker fandt anvendelse som indlæg i gulve, på vægge og i inventar eller blev hugget til krukker og kar.



Stenbruddets dynamik afspejler sig på forskellig måde, og det kaster lys over dels hvornår der blev brudt så meget, at man kan forvente primær anvendelse i Romerriget, dels hvornår det har været nødvendigt at gå i lagrene eller gribe til genbrug. Brydningen var betinget af økonomiske og politiske forhold samt af efterspørgslen. Hvis de kan sættes ind i en historisk sammenhæng, er tekster fra stenbruddet det første sted at søge for at definere aktivitetsniveauet. En enkelt romer ved navn Gaius Cominius Leugas har som den eneste privatperson gjort sig fortjent til en plads i porfyrens historie. Uvist i hvilket ærinde befandt han sig d. 23. juli år 18 (dvs. under kejser Tiberius) i wadi'en ved Gebel Dukhan, hvor han bemærkede den usædvanlige sten. Nu er det jo først ved slibning og polering, at porfyren får sin karakteristiske farve og glans, men allerede i sin rå stand har den et tydeligt skær, der kan ses som purpurrødt. Leugas befandt sig faktisk i den del af stenbruddet, der rummer den sorte porfyr, og den er hans indskrift også hugget i, men hans dokumenterede tilstedeværelse er værd at notere. Han var den,



Fig. 2
Leugas' stele (fra van Ren-gen fig. s. 242)

der “opdagede bruddene med porfyr, *knekites* (en gul sten), sort porfyr og ‘brogede sten’”. Stelen [fig. 2] er prydet med den bevingede solskive og et billede af guden Pan (i den ægyptiske Mins krop), der netop var skytsgud for stenbrud i den østlige ørken – hans vigtigste tempel lå i Koptos ved Nilen. Leugas dedikerede med sin stele et privat kapel til guderne Pan og Serapis, de meget store guder, for sine børns vel. Stenen er en indikation af Leugas' besøg, men ikke direkte af brydning af sten. Den blev fundet nær bruddene ved Bradford Village. En niche i rummet antyder, at netop dette udgjorde helligdommen til Pan.⁶ Det er i øvrigt den tidligste forekomst af ordet *porphyrites*, et adjektiv, der beskriver det underforståede ord *lithos* (sten).

Ørkenruten var allerede blevet beskrevet af Strabon, der tog til Ægypten i 25 f.Kr. og skrev sit værk om geografi under Augustus og Tiberius. Andre tekster i bosættelserne vidner om byggeaktiviteter, og dermed brydning, i området, som for eksempel en dedikationstekst med Hadrians navn på en arkitrav i Serapis-templet. De senere års arkæologiske arbejde i Mons Porphyrites, og ikke mindst publiceringen af resultaterne, kan bekræfte, hvad teksterne angiver.⁷ Potteskår er som altid nyttige i daterings-

øjemed. De findes i rigelige mængder fra begyndelsen af det 1. og til slutningen af det 4. eller begyndelsen af det 5. årh., de fleste dog fra midten af det 2. årh. Man kan sammenligne med lignende keramik fra Mons Claudianus, hvor tekster på ostraka kan hjælpe til yderligere findatering. Det er mærkeligt nok netop fra 161 og til 296, at der slet ingen møntfund er. Glasfragmenter kan dateres til det 1. – tidl. 3. årh. med en smule fra senromersk tid, men intet efter 5. årh. Endelig kan man studere uanselige, men mangfoldige, botaniske levn. Fra det 1. til tidl. 2. årh. er der registreret 41 ud af i alt 56 fundne spiselige planter, og fra midt – slut 2. årh. hele 51; fra det 4. – 5. årh. kun 25. Det vil sige, at mange planter blev bragt ind på området i begyndelsen, og endnu flere lidt senere. Blandt de nye er bl.a. citron, fersken og johannesbrød, hasselnødder og mandler, spidskommen, rude og basilikum samt salat og julesalat. Disse forefindes dog kun i små mængder – det har været luksusvarer. Kun fra den sidste del af perioden er der fundet spor af brødbagning sammen med lagerplads og større kværne i Badia, den *hydreuma* (et kastel langs transportruten med adgang til vand) nærmest stenbruddet, hvor bagningen tydeligvis var koncentreret.



Supplerende historiske tekster om hvad kejserne foretog sig (nogle skrevet efter de relevante personers død) fokuserer især på aktivitet i stenbruddet under Hadrian, Diokletian og Konstantin den Store. Et Isis-kapel var allerede blev indstiftet under Trajan (98-117). Et studium af de færdige produkter, primært skulptur, kan i en vis grad bekræfte disse dateringer, men de indikerer kun hvornår stenen er blevet forarbejdet og evt. anvendt på bestemmelsesstedet. Med Diokletian (284-305) var interessen for den røde sten blomstret op, hvilket faldt sammen med den generelle opstramning af administrationen i landet, og der blev sendt kejserlige porfyrstatuer ud til rigets provinser. Samtlige de genstande, der tidligere har været dateret til et tidspunkt inden romerne, er fejldaterede.⁸ I modsætning til hvad man ofte kan læse er der simpelthen ingen beviser for egentlig stenbrydning i Mons Porphyrites inden Tiberius. Der var tydeligvis mest travlt midt i det 2. årh. (under Hadrian). Der er ingen spor af brydning efter begyndelsen af det 5. årh., hvilket dog er senere end i noget af de andre stenbrud i Ægypten.⁹ Efter 350 var det gået ned ad bakke. Den sidste indskrift på stedet er fra det 4. årh., og bruddet synes reelt at være blevet forladt efter kirkemødet i Chalcedon i 451.

Porfyr i kejsertidens arkitektur

Romerne brød primært porfyr i store stykker til anvendelse som søjler, sarkofager og andre beholdere. Der har været rig mulighed for genbrug på legitim vis, da kristendommen blev officiel med Konstantin den Stores dåb i 313, for i det øjeblik var de ældre templers rolle som kultiske bygninger udspillet. Derfor skal vi både søge efter porfyr i de

tidlige kirker og i de senere fra middelalderen, hvor porfyr søjler genanvendtes, når der opstod behov for nyere og prægtigere basilikaer.¹⁰ I det østromerske rige, dvs. primært Konstantinopel, finder vi også søjler genbrugt i moskebyggeri efter byens indtagelse af osmannerne i 1453. Alt brugt i den by fra og med det 5. årh. blev importeret fra Rom.¹¹

Det er notorisk vanskeligt at knytte søjler både i de senantikke og middelalderlige kirker og i senere moskeer til specifikke, antikke monumenter. Meget få søjler står på deres originale plads, da langt de fleste er genbrug. Der er nogen hjælp at hente i tekster, der beskriver byggerier, men det er så godt som umuligt at placere de 134 porfyr søjler, der siges at være i Rom, endsige det antal, der i dag kan optæles, i en original sammenhæng.¹² Søjlerne forekommer i forskelligt format fra de to højeste i S. Crisogonos triumfbue til de mindre genbrugt i bl.a. *ciborier* (alterbaldakiner) i en række af Roms kirker.¹³

Søjlerne har så godt som altid glatte skafter.¹⁴ Baser og kapitæler er af andet materiale, oftest hvid marmor/travertin. Som de fremstår nu, genanvendt i kirkerne, består baserne ofte af elementer taget fra ældre monumenter, undertiden med ornamenteringen bevaret. Kapitælerne er enten joniske, korintiske eller en kombination af de to. Dette har utvivlsomt også været tilfældet i antikken.

To originale bygninger

Venus- og Roma-templet

Kun to bygninger i Rom giver os mulighed for på første hånd at studere, hvordan porfyren har været anvendt i sin så godt som originale sammenhæng. Det drejer sig om Venus- og Roma-templet og Pantheon. Dobbelttemplet for gudinderne Venus og

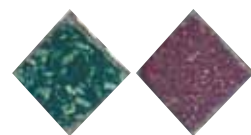




Fig. 3 Venus og Roma-templets søjler. Foto LM.

Fig. 4 Venus og Roma-templets gulv. Foto LM.



Roma ligger lige nord for Colosseum, nu med adgang fra den østlige side af Forum Romanum.¹⁵ Det er den største antikke helligdom i Rom. Her lå engang en del af det “gyldne palads”, Domus Aurea, bygget af Nero (54-68), nærmere bestemt det atrium, hvor hans kolossale statue først stod.¹⁶ Hadrian (117-138) fik den med hjælp af 24 elefanter slæbt ned til Colosseum. Grunden blev fyldt op og overbygget med et 145 x 100 m stort podium, hvorpå han lod rejse et tempel for Venus og Roma, indviet i 135 e.Kr. Podiet blev markeret med et peristyl af søjler, hvoraf de fleste er af granodiorit fra Mons Claudianus. Templet brændte i 307, men cella’erne blev hurtigt restaureret af kejser Maxentius (306-312). 2 x 4 porfyr-søjler blev sat på et hævet trin langs cella’ernes vægge for at understøtte et nu tøndehvælvet, ikke fladt, loft og mindre porfyr-søjler indrammede fem statuenicher i hver af langvæggene, mens apsens bue var flankeret af to endnu større porfyr-søjler [fig. 3]. Et jordskælv i begyndelsen af det 9. årh. gjorde alvorlig skade på bygningen, og omkring 850 blev en kirke ved navn S. Maria Nova anlagt ovenpå den gamle forhal. Den blev i det 13. årh. ombygget med den vestlige cella som tårn, i de følgende århundreder med yderligere ændringer indeni. Senere blev kirken omdedikeret til S. Francesca Romana, en bemærkelsesværdig og from romersk kvinde (1384-1440), der lå begravet i kirken.¹⁷ Efter al denne indblanding af natur og mennesker er det et mirakel, at der overhovedet er noget tilbage af den oprindelige tempelarkitektur. Det er det eneste sted, hvor vi overhovedet kan se porfyr-søjler på deres oprindelige plads. Den vestlige cella, hvor dette er muligt, var blevet holdt uden for de kirkelige ombygninger, og efter 26 års restaureringsarbejde blev templet i 2010 åbnet for publikum. Ud over søjlerne kan man også se porfyr anvendt i gulvet i små fragmenter, ikke ulig det der i engelsk havearkitektur kaldes “crazy paving”, men dog anlagt i et regelmæssigt mønster med cirkler og kvadrater [fig. 4].¹⁸

Pantheon

Det Pantheon, vi ser på Marsmarken i dag, er resultatet af mange personers medvirken. Det er i alt væsentligt en restaurering af Hadrians totale ombygning 118-125 e.Kr. af et tempel, som oprindeligt blev grundlagt 27-25 f.Kr. af Agrippa, svigersøn til kejser Augustus, for at fejre slaget ved Actium, hvorefter Ægypten kunne indlemmes i Romerriget. Templet havde ikke så meget til formål at være et tempel for “alle guder” som en bygning, hvor Augustus skaffede sig en platform, hvor han kunne



Fig. 5
Original
porfyrod-
smykning
under
kuplen i
Pantheon.
Foto LM.

optræde på lige fod med dem – alle de andre guder i nicherne – og dermed understrege sin egen rette plads i universet. Bygningen brændte i år 80, blev restaureret af Domitian (81-96), men senere totalt ombygget af Hadrian. Den blev yderligere restaureret af Septimius Severus og Caracalla omkring 202 e.Kr. Det oprindelige tempel var omklamret af andre bygninger, således at det kun var muligt for Hadrian at udvide det mod nord. Her blev den nye forhal bygget med prægtige søjler af granodiorit fra Mons Claudianus og granit fra Aswan. Oprindeligt stod den hævet flere trin over den oprindelige plads foran, men gadeniveauet har, ifølge en ufravigelig naturlov (læs: skrald, nedrivning, ombygning, grundvandsstigning), hævet sig i århundredernes løb. I de to nicher i denne forhal har der stået statuer af Augustus og Agrippa, der har modtaget den besøgende og etableret deres position – et fokus bevidst understreget af Hadrian, der aldrig satte sit eget navn på facaden af en bygning i Rom.

I 613 blev bygningen transformeret til kirken S. Maria ad Martyres, hvilket forklarer det spektakulære, originale kuppelrums gode bevaringstilstand. Nok blev tagets forgyldte kobberbeklædning fjernet i 663 af en fanatisk kejser (Konstans II) og genanvendt i Konstantinopel, men den indvendige betonkonstruktion i kassettemønster er uændret. Selve rummet bærer præg af den kirkelige transforma-

tion.¹⁹ Der er porfyr fra Hadrians tid at finde i det horisontale bånd, der løber langs kuplens base og i pilastrene med korintiske kapitæler oven over samt i de firkantede felter imellem nicherne [fig. 5]. Hele denne frise var ganske vist i 1747 blevet ændret med påsætning af trekantede gavle over nicherne mm., men den oprindelige udsmykning fremgår af en sektion til højre for altret, restaureret i 1930. Retter man blikket mod gulvet, er intet ændret. De originale porfyrskiver og kvadrater ligger hvor de altid har ligget [fig. 6], kontrasterende med *giallo antico* og grå granit. De 2x2 porfyrsøjler, der flankerer to nicher indsat i den nederste del af øst- og vestvæggene (den ene med et gravmonument for

Fig. 6 Ori-
ginalt gulv
i Pantheon
med *rota*
af porfyr.
Foto LM.





Fig. 7 Ciborium i S. Agnese fuori le Mura. Foto LM.



Fig. 8 Porfyr søjler i S. Maria in Domnica med søjlerne gengivet i udsmykningen af apsis. Foto LM.

Rafael) og pilastrene bag ved er naturligvis antikke. Til trods for at disse tabernakler er blevet udsat for ændringer i tidens løb på grund af ny anvendelse, bibeholder de dog de væsentligste træk fra antikken.²⁰ I rummet står i øvrigt også et gravmonument for kong Umberto I (1878-1900) udhugget af en genbrugt porfyrblok.

Konstantin den Store

Det er tydeligt, at porfyrens ærværdighed blev indtænkt i den kristne arkitektur og fortsat i middelalderen. Porfyr ses på de allerhelligste steder. De før omtalte ciborie-søjler skærmer selve altret [fig. 7], og høje søjler støtter triumfbuer ved koret [fig. 8]. I den nuværende Peterskirke leder brede trin af porfyr op til koret bag altret (fig. 14), og den store *rota* (skive) fra den gamle Peterskirke ligger stadig i gulvet lige ved indgangen, hvor den er blevet kysset af mange paver, når de to fløjddøre ved særlige lejligheder er blevet slået op (se nedenfor).

Allerede med Konstantin den Store (280/312-337) er vi ovre i genbrugspraksis. Kejserens anlægsarbejder i det romerske rige overgik alt, hvad der tidligere var udført af en enkelt hersker, selv om nyere forskning har påpeget, at nogle af dem uretmæssigt er blevet tilskrevet ham. Logistikken bag har krævet overmenneskelige evner. Der er en del af hans entrepriser tilbage, om end ikke nødvendigvis på deres oprindelige plads, og andre ting kender vi til fra litteraturen. Det, der afspejler sig i brugen af porfyr, er blot en brøkdel af det hele. I hans tid var der som nævnt endda mindre aktivitet i stenbruddene i den østlige ørken end før, og det nødvendiggjorde et besøg i porfyrdpoterne eller ganske meget genbrug af forgængernes monumenter.

Triumfbuen

I 312 havde Konstantin besejret sin rival, Maxentius, ved slaget ved Ponte Milvio. I den anledning skænkede senatet ham meget passende en triumfbue, den der står umiddelbart ved siden af Colosseum. Elementerne var genbrug, bl.a. dele af et

monument for Hadrians unge ven, Antinous. Over buerne sidder cirkelrunde relieffer, hvor der som baggrund i den hvide sten blev indsat et puslespil af porfyrfragmenter. I to af felterne sidder de der endnu [fig. 9a og b]. Et andet resultat af sejren var, at han var overbevist om, at "den højeste gud" havde skænket ham den. Kristendommen havde fået en ny, magtfuld støtte. Seks af de otte kirker, der blev bygget i disse år, lå dog uden for Roms bymure.

"Romulus-templet"

På den østlige side af Forum Romanum står der en cirkelrund murstensbygning med kuppel. Indgangen består af en bronzedør sat i en genbrugskarm af hvid marmor og flankeret af to porfyr søjler [forsiden]. Her har de nu ikke stået uforstyrret hele tiden. Den runde bygning kom til at udgøre en slags vestibule til S. Cosma og Damiano, en kirke anlagt i en romersk bygning bagved, måske oprindelig Forums bibliotek. Et hul blev slået i de to bygningers mure for at forbinde dem. I 1632 blev der lavet en ny indgang på nordsiden af kirken, og døren og søjlerne blev flyttet med. De kom dog tilbage på deres forrige plads i slutningen af det 19. årh. Den Romulus, som templet oftest tilskrives, var søn af før omtalte Maxentius, hvis basilika ligger lige syd derfor. En nu forsvunden indskrift citerer dog ikke Maxentius, men Konstantin for grundlæggelsen. Bygningen siges undertiden at være tiltænkt penaterne, der kendes fra litteraturen. Disse guder beskyttede hjemmet, holdt rotterne fra spisekamrene og sørgede for, at ilden ikke gik ud. De har været vigtige for husmoderen. Men da Konstantin nu synes at være ophavsmanden, er det mere sandsynligt, at bygningen har haft et fra hans synspunkt mere aktuelt formål, enten et verdsligt (som f. eks. audiensrum til præfekten) eller til kejserkulten. Både overliggeren og søjlerne er spolier. Med den irgrønne dør har vi her et sjældent indtryk af, hvor slående den røde porfyr kan have virket i en antik sammenhæng.



Fig. 9a Konstantins triumfbue med porfyrindlæg bag rosetterne. Foto LM.

Fig. 9b Nærbillede af rosetterne. Foto LM.





Fig. 10

Lateran-baptisteriets indgang. Foto LM.

Fig. 11

Lateran-baptisteriets interior. Foto MAJ.



Lateran-kirken og dåbskapellet

Den arkitektoniske ramme for Konstantins statsreligion var forankret i den eksisterende byggeskik. En basilika, før anvendt til verdslige formål, kunne opfylde det praktiske behov for at give mange mennesker tag over hovedet under de kirkelige handlinger, som nu kom til at foregå indendørs. Ældre bygninger kunne overtages, eller de blev inkorporeret i de nye, enten i stående stand eller ved genbrug af søjler og andre arkitektoniske elementer.²¹ Et af hans første projekter var den gamle Laterankirke, som blev indviet af pave Sylvester i 318, men først færdigbygget senere (den nuværende Laterankirke, bygget efter samme plan, stammer fra midten af det 17. årh.). Om den gamle kirke ved vi dog, at der stod et ciborium (en alterbaldakin) med porfyrsøjler over altret. Disse kan genfindes i malerier udført omkring tidspunktet for kirkens renovering.

Kirkens berømte dåbskapel, der ligger ved siden af, har også rødder tilbage til Konstantin [fig. 10]. Arkæologer fra det svenske institut i Rom undersøger i disse år hele bygningen og dens fundamenter.²² Den ligger på en ældre, demonteret romersk bygning. Her blev sent i Konstantins tid (kort før midten af det 4. årh.) anlagt et ottekantet kapel. Dette bekræftes af en datering givet i en tekst fra det 6. årh. Den nederste del af de nuværende ydermure er

de originale, og der er spor af små vinduer her. Ifølge en beretning om stiftelsen lod kejseren opstille en døbefont af porfyr, i hvis midte der stod en porfyrsøjle med et røgelseskar på toppen (dette blev senere erstattet af et andet arrangement). Hundrede år senere påbegyndte pave Sixtus III (død 440) en ombygning af kapellet, der fuldstændtes under pave Hilarius (død 466). Rummet var blevet kronet af en kuppel, støttet af de otte allerede forhåndenværende porfyrsøjler omkring døbefonten, og der blev indsat nye, større vinduer [fig. 11]. På dette tidspunkt byggedes forhallen mod syd, hvis indgang flankeres af to enorme porfyrsøjler med sammensatte kapitæler. Hilarius' to kapeller mod øst og vest fik også et par porfyrsøjler. Malerierne på væggene viser meget passende dels slaget ved Ponte Milvio, dels kejserens omvendelse til kristendommen umiddelbart derefter.

Peterskirken

Det hævdes ofte i litteraturen, at det var Konstantin, der påbegyndte anlægningen af den første Peterskirke på det sted, hvor der stod et kapel over det, som man 100 år senere, da det blev rejst, mente var apostlen Peters grav blandt mange andre i nekropolen. På grund af mangel på både samtidige og efterfølgende antikke kilder herom har nyere forskning imidlertid søgt at bevise, at selve bygningen



snarere skulle skyldes kejserens søn Konstans (337-350).²³

Bygningen fra det 2. årh. over S. Peters grav stak op af gulvet i den første kirke fra det 4. årh., hvor akserne i sideskibet og hovedskibet nu krydser hinanden, men blev kronet af en ny baldakin med porfyr søjler og snoede marmorsøjler med bladranker som fokus.²⁴ Denne installation overlevede 200 år til 594, hvor gulvet blev hævet 4½ fod, hvilket gjorde, at man nu skulle se ned på graven gennem et gitter. Porfyr søjlerne blev formodentlig bragt op og genanvendt til et ciborium over altret.²⁵ Arrangementet blev ændret flere gange med forskellige porfyr søjler, inden det blev demonteret i 1594 og de sidste 3,80 m høje søjler anvendt ved midteraltrene i de nye sideskibe. Det oprindelige sæt 3 m høje søjler var blevet overført til relikviekapellet i S. Maria Maggiore af Leo III (795-814). Det må være disse søjler, som Konstantin anbragte over S. Peters grav.²⁶ En erindringsfreske af interiøret malet langt senere af Filippo Gagliardi (d. 1659) på væggen i kirken S. Martino ai Monti viser den seneste version af andre ciboriesøjler over stedet, inden kirkens totale ombygning. [fig. 12].

Hele den gamle Peterskirke blev restaureret flere gange. Det var formodentlig under Leo III, at den fik lagt et udsøgt gulv, hvori der bl.a. blev indsat en vældig rota af porfyr, skåret af en gammel søjle. Her blev kejserne kronet. Det er den samme rota, der i dag ligger ved indgangen til den nye kirke. I det nuværende gulv er der yderligere anvendt porfyr i pavelige våbenskjold omkring højaltret, og ved de to sidedøre er der valgt porfyr til at gengive det vigtigste af alt: S. Peters nøgler til himmeriges port [fig. 13].

I den gamle Peterskirke ledte to trapper med syv trin af porfyr op til højaltret. I den nye kirke fører en bred trappe, velsagtens lagt af de selvsamme blokke, op til området ved apsis [fig. 14]. Vi har således her de første eksempler på, at porfyr i kristen sammenhæng blev anvendt i det allerhelligste område: til at skærme S. Peters grav, ved højaltret, og i det gulv og de trin, hvor Pontifex Maximus ville sætte sine fødder under den kirkelige handling. Teksterne giver supplerende oplysninger om anvendelse af porfyr i og omkring det allerhelligste efter Leo

Fig. 12

Freske af den første Peterskirke i S. Martino ai Monti. Foto LM.

Fig. 13

S. Peters nøgler i Peterskirkens gulv. Foto LM.

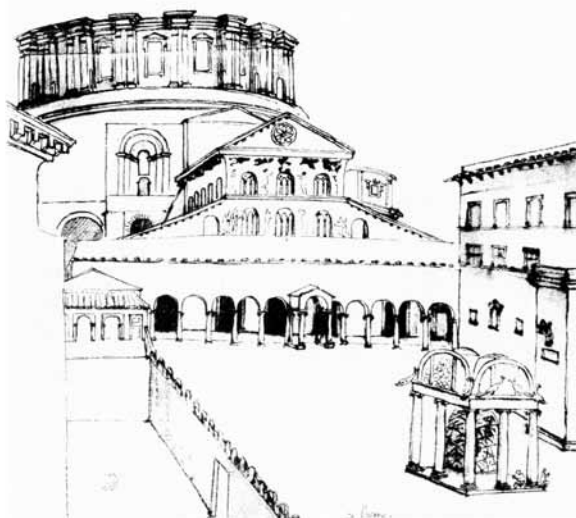
Fig. 14

Porfyrtrin bag højaltret i Peterskirken. Foto LM.



Fig. 15

Fontænen
foran Pe-
terskirken,
tegnet af
Giovanni
Dosio (fra
Hülsen
fig. 1)



III's renovering, for også dele af væggene var beklædt med porfyr.

Apostlen Peter havde mødt sin død "i nærheden af obelisken", dvs. der hvor obelisken på Peterspladsen først stod lidt syd for den nuværende placering, og der var derfor et naturligt fokus på området. Inspireret af Lateran-kirken blev der her bag det nuværende nordlige tværskib anlagt et dåbskapel. I forbindelse med restaureringen af kirken totalrenoverede Leo III også baptisteriet, der da havde været i brug i 400 år. Det fik en cirkulær grundform med døbefonten i centrum med et loft båret af porfyr søjler. Midt i fonten stod en søjle med et sølvlam på toppen, der spyede vand. Intet af dette ses længere her, men søjlerne er utvivlsomt blevet genanvendt andetsteds.

Fontænen ²⁷

I en vejledning for pilgrimme på latin fra 1140'erne, *Mirabilia Urbis Romae*, står der at læse (III,ii): "I Sankt Peters 'paradis' (dvs. forgård) står et bassin lavet af pave Symmachus, bygget med søjler af porfyr, der forbindes af marmorplader..." Pave Symmachus (498-514) havde andre arbejder i gang her, og opsætningen af en drikkefontæne foran Peterskirken til pilgrimmene (omtrent hvor obelisken står i dag) ville passe ind i hans projekt. Midt i bassinet stod en pinjekogle. Nu er det ikke koglen, der er vores opgave her, men den synes i hvert fald siden midten af det 12. årh., og måske endnu længere, at have været forbundet med det omgivende stentabernakel med otte søjler.



Installationen med kogle + tabernakel med jonske kapitæler tegnedes første gang, uden sin sammenhæng, af en anonym tegner efter 1489;²⁸ derpå af portugiseren Francesco d'Olanda, der var i Rom c. 1538-1540; og senere, da den nye Peterskirke var ved at blive bygget, på sin plads foran facaden, bl.a. af billedhuggeren og arkitekten Giovanni Dosio (1533-1611) [fig. 15]. Senere blev koglen (hvis oprindelige placering er ukendt) med kopier af de tilføjede forgyldte påfugle (der oprindeligt sad i Hadrians mausoleum) uden søjlerne flyttet til Belvedere, hvor de nu kan ses i Cortile delle Pigna, en del af Vatikan-museet.

Allerede i et brev fra biskop Paulinus fra Nola (død 431) omtales en drikkefontæne med *fire* søjler

Fig. 17 Porfyr-søjler i Haghia Sofia. Foto LM.



Fig. 16

Porfyr-søjlerne i Louvre, tidligere i Villa Borghese (fra Malgouyre kat. nr. 7-8)

i nærheden af den gamle Peterskirke, men her nævnes ingen pinjekogle.²⁹ De supplerende fire porfyr-søjler er således blevet tilføjet de oprindelige fire på et tidspunkt inden slutningen af 1400-tallet, nødvendigvis efter at koglen var blevet anbragt derinde. En tekst omtaler otte søjler skænket af pave Stefan II (752-757).³⁰ Netop på denne tid skete der det, at vandledningerne i området blev restaureret. Sammenholdt med andre betragtninger angående koglen er det derfor logisk at antage, at en eksisterende fontæne i forgården i det 8. årh. er blevet restaureret og yderligere forskønnet med kogle og fire ekstra søjler. Selv om den var kendt som "Symmachus' fontæne", kan dette være en henvisning til den første version af den, på et tidspunkt hvor den endnu var uden kogle.

Vatikanets arkivar, Giacomo Grimaldi, skriver i 1600-tallet også om otte fine søjler af porfyr omkring pinjekoglen, og han bidrager med en nyttig tilføjelse: på en af dem er "hugget" (*sculptus*) et kejserportræt, og på en anden har der været et (*sub-latus fuit*). Det ene er med på både tegningen i Firenze fra efter 1489, hvor den ligner rundskulptur, og på en anden af ovenfor nævnte d'Olanda fra 1540, hvor det kun skimtes. En sådan søjle med integreret buste er ganske sjælden, men ikke unik.

To søjler nu i Louvre [fig. 16] er tidligere søgt knyttet til fontænen. Busterne, der hviler på kugler, identificeres oftest som henh. Nerva og Trajan. Søjlerne er 240 cm høje. Pinjekoglen i Vatikanet er godt en meter højere. Dette burde mane til forsigtighed, og den indlysende konklusion er, at disse søjler ikke hører til fontænen.³¹ De giver dog et glimrende billede af, hvordan søjlerne på de gamle tegninger har set ud i virkeligheden.

Konstantinopel

I 330 flyttede Konstantin hoffet til Byzans, som han gav navnet Nye Rom eller Konstantinopel.³² Kejseren beordrede en obelisk udført af Tuthmosis III og IV til Karnak-templet flyttet til sin nye by, men den nåede først frem efter hans død, hvor den blev opsat på hans hippodrom. Han skaffede porfyr-søjler fra Neros soltempel i Baalbeck i Libanon, og han tømte depoterne i Rom for søjler af porfyr og andre sten til byggerier, heriblandt flere kirker. Den mest spektakulære, tilsyneladende dog først rejst af hans søn Konstantius og indviet i 360, blev Haghia Sofia-kirken, den eneste af dem, hvor man i dag kan se porfyr-søjler. De står parvis i hvert hjørne af kirkerummet [fig. 17]. Deres oprindelige sammenhæng kendes ikke med sikkerhed, men de er af forskellig



Fig. 18
Konstantins triumf-
søjle i
Istanbul.
Foto LM.

højde og tykkelse og er blevet tilpasset hinanden.³³ Som i tilfældet med Peterskirken er der ikke konkrete beviser på, at Konstantin selv fik arbejdet på kirken udført, selv om en vedvarende tradition, og ikke mindst en smuk mosaik i kirken, knytter ham til den. I hans tid var det Hagia Irene, der fungerede som byens domkirke. Sofia-kirken blev dog senere så alvorligt beskadiget ved flere brande, at Justinian i 568 måtte begynde forfra og bygge den op igen.³⁴ Det er først i denne fase, at porfyrsøjlerne kommer ind i billedet.

En enkelt triumfsøjle af porfyr fik Konstantin opsat i nærheden [fig. 18]. Nogle af hans andre søjler kan nu ses i Süleymaniye-moskeen (bygget 1500-

1508) [fig. 19] og i Beyezid II-moskeen (1500-1505), bygget på Konstantins oprindelige "Tyreforum", og ombygget af kejser Theodosius med inspiration fra Trajans forum i Rom. Det gik i forfald, og moskeen blev bygget af resterne. Også det kejserlige palads havde porfyr på væggen (i det førnævnte barselsrum), og i gulvet lå flere *rotæe*. Når persiske gesandter skulle i audiens, passerede de først over en udenfor indgangsporten, dernæst en eller flere på vejen op til kejserens trone, der stod på porfyrtrin under en baldakin.³⁵ Også ottomanernes hovedsæde, Topkapipaladset, blev med tiden prydet med porfyrsøjler og indlæg af store *rotæe* og firkanter i væggene, især i og omkring Revan-pavillionen fra 1635/6 i den fjerde gård. [fig. 20].

Sarkofager

Det ultimative for kejseren var at blive begravet i en sarkofag af porfyr, ligesom nogle af sine forfædre. Neros er forsvundet. Det er Hadrians også, men det er fordi den blev genanvendt af pave Innocens II ved dennes begravelse i den gamle Laterankirke. Da kirken brændte i 1308, blev sarkofagen ødelagt. Diokletian fik en porfyrsarkofag i sit mausoleum i det storslåede (og delvis bevarede) palads i Split – porfyrfragmenter fundet her kan stamme fra den. Konstantins sarkofag stod i De Hellige Apostles Kirke, grundlagt af ham selv i 330. En ny kirke blev bygget i 550, men sarkofagen stod der stadig. Graven blev dog plyndret i 1202, og senere blev den storslåede Fatih Camii-moske bygget på stedet uden nogen brug af porfyr. Hvad der gik for at være sarkofagens låg var blandt de blokke, der (med sultanens samtykke) kom med Lord Elgin til Skotland. Hans barnebarn sad senere i den komite, der skulle udsmykke en grav tilhørende den legendariske skotske kong Robert I (Robert the Bruce 1274-1329), hvis jordiske rester var blevet genfundet i Dumfriesline Abbey i 1818. Barnebarnet (selv efterkommer af kongen) donerede porfyrlåget til det nye monument, hvori der blev indsat et bronzerelief – en passende ramme til en konge, må man sige. Den nederste del af Konstantins (formodede) sarkofag fungerer nu som cisterne i Nuruosmanyen-moskeen, bygget 1748-



Fig. 19 Porfyrsøjler og nota i Sülimaniye-moskeen i Istanbul. Foto LM.



Fig. 20 Artiklens forfatter foran Revan-pavillionen i Topkapi (foto Elin Rand Nielsen)

55 nær Konstantins søjle. Konstantins sarkofag havde som eneste kendetegn, ud over at være umådeligt stor, en guldudsmykning omkring sig, og da den var et let bytte for røverne, er der intet tilbage, der kan identificere netop denne blok.³⁶

Konstantins mor, kejserinde Helenes, sarkofag går traditionelt for at være den, der nu står i Vatikanmuseet, trods dens maskuline udsmykning (krieger til hest mm.). Overfor står hans datter Constantias med dionysiske motiver, begge mesterværker i porfyrsulptur.³⁷ Traditionen blev fulgt, omend i noget enklere versioner, af andre senromerske og normanniske kejsere³⁸ og af selve Napoleon, der ligger i en i Paris. Alle disse monumenter, der fortje-

ner mere plads, end der er til rådighed her, er genbrug af den porfyr, der blev brudt af de tidligere kejseres hårdt arbejdende folk.



NOTER

- 1 De eneste forarbejdede genstande af porfyr fundet på ægyptisk jord er 1) en statue af en romersk hersker fra Athribis, nu i Cairo CG 7257: Günter Grimm, *Kunst der Ptolemäer- und Römerzeit im Äg. Museum Kairo*, Mainz 1975, no. 29; 2) en hovedløs kejserstatue i det græsk-romerske museum i Alexandria inv. no. 5934 (sidst set liggende ved katakomberne i Kom el-Shugafa i 2010): Richard Delbrueck, *Antike Porphyrrwerke I-II*, Berlin 1932, s. 41f, pl. 41-2; 3) et sarkofaglag fundet i Alexandria, også citeret af Delbrueck, *op. cit.*, p. 219, pl. 105.
- 2 De to, der har været foreslået, diskuteres af John R. Harris, *Lexicographical Studies in Ancient Egyptian Minerals*, Berlin 1961, s. 91, 96-97.
- 3 Rummet omtales første gang i 797 af den byzantinske kronikør Theophanes. Det beskrives i det 11. årh. af kejserinde Anna Komnena i en biografi hun forfattede om sin far, kejser Alexios. Se Alfred Hermann, 'Porphyra und Pyramide. Zur Bedeutungsgeschichtlichen Überlieferung eines Baugedankens' i *Jahrbuch für Antike und Christentum* 7, 1964, s. 117-138. Den græske tekst med tysk oversættelse står på s. 118. Rummet havde udsigt over havet og havnen. Nøjagtigheden af beskrivelsen af rummet med pyramideformet loft er blevet betvivlet i litteraturen. Hermanns dagsorden er at gøre opmærksom på pyramiden som andet end gravmonument og understrege det faktum, at ægypterne i århundreder havde barslet i et separat lokale ("mammisi" til gude-/kongebørn, "Wochenlaube" til almindelige dødelige). "Porfyr" kunne være en nyfortolkning af denne meget ældre tanke. De arkæologiske forhold på det sted, hvor barselsrummet formodes at have stået, er endnu uafklarede.
- 4 Porfyren er fordelt på seks områder. Om de sten, der forekommer der ud over den røde porfyr, se anmeldelse af James A. Harrell af Maxfield og Peacocks bog (n. 7) i *Journal of Egyptian Archaeology* 89, 2003, s. 280-283.
- 5 Porfyrbruddene blev dog kortvarigt genåbnet af kong Faruk (1936-1953): Rosemarie Klemm og Dietrich Klemm, *Steine und Steinbrüche im Alten Ägypten*, Berlin 1993, s. 379-382.
- 6 Wilfried van Rengen, 'A new Paneion at Mons Porphyrites' i *Chronique d'Égypte* 70, 1995, s. 240-245.
- 7 Valerie Maxfield og David Peacock, *The Roman Imperial Quarries: Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994-1998*. Vol. 1. Topography and Quarries (Egypt Exploration Society, Excavation Memoirs 67), London 2001; vol. 2. The Excavations. Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994-1998 (EES, Excavation Memoirs 82), London 2007.
- 8 En "stele" af porfyr, implicit dateret til ptolemæisk tid, om et lokalt anliggende på den græske ø Santorini, er en kopi, se Hélène Cuvigny og Ginette Vagenheim, 'Un «faux» sur porphyre: avatars et aventures de la stèle de Théra honorant le gymnasiarque Batôn (IG XII3, 331, 153 av. J.-C.)', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 151, 2005, s. 105-126 (også farvefoto og beskrivelse i Philippe Malgouyre, *Porphyre: la pierre pourpre des Ptolémées aux Bonaparte: [exposition, Musée du Louvre, 17 novembre 2003 au 16 février 2004]* s. 42-43. Stelen blev fundet i havnen i Ancona ved Adriaterhavet i 1540. Kejserportrætter i porfyr burde give en præcis datering, men faktum er, at der slet ikke (med undtagelse af de to på Louvre-søjlerne, se nedenfor) er nogen sikkert daterede inden Diokletian (jf. Malgouyre, *op. cit.* s. 35).
- 9 Maxfield og Peacock *op. cit.* 2007, vol. 2, s. 5.
- 10 Sible de Blaauw, 'Papst und Purpur. Porphyre in frühen Kirchenausstattungen in Rom' i *Jahrbuch für Antike und Christentum* 18, 1991, s. 36-50.
- 11 Se de ovennævnte dateringer og jf. Maria Fabricius Hansen, *The Eloquence of Appropriation. Prolegomena to an Understanding of Spolia in Early Christian Rome*, Rom 2003, s. 52-55.
- 12 Tallet 134 stammer fra en artikel (uden kildeangivelse) af Louis Werner i *Aramco World*, vol. 49/6, nov.-dec. 1998. Nærværende forfatter har foreløbig selv set omkring 75 i Rom. Ud over de i note 13 nævnte ciboriesøjler drejer det sig om følgende bygninger (listen foregiver ikke at være udtømmende): Venus- og Roma-templet samt en liggende på Forum Romanum nær templet; "Romulus-templet"; Lateranbaptisteriet; Sancta Sanctorum; Pantheon; S. Maria in Domnica; S. Crisogono; Vatikanet (brugt som skulpturpedestaler i Sala Rotunda, det "ottekantede rum", gobelinalgalleriet, papyrusingalleriet).
- 13 S. Maria Maggiore (432-440, søjlerne, opsat 1747-1750, var blevet flyttet rundt i kirken i 817-824 og igen i 1573); S. Pancras (498-514, ombygget 15. - 19. årh. Se også n.26 og s.28); S. Lorenzo fuori le Mura (578-590, ombygget 1216-1227); S. Agnese fuori le Mura (625-638) (i det 15. -16. årh. omtalt som "den mest porfyrige af alle kirker") fig. 7; S. Maria in Trastevere (1108-1148). Fra tekster kendes også ciboriesøjler i den nu forsvundne Petronilla-kirke ved Peterskirken og S. Martino ai Monti, se de Blaauw, *op. cit.*, s.40.
- 14 Undtagelsen er to søjler i Louvre med kanellerede skafter og joniske kapitæler i samme blok. De flankerede tidligere en niche med en porfyrstatue i Villa Borghese, men blev fjernet af Napoleon. Se Malgouyre, *op. cit.*, s. 58-60. Ligeledes findes der to kanellerede porfyr-søjler ved altret i S. Pancras (de Blaauw, *op. cit.*, s. 40).

- 15 Ernesto Monaco, 'Il tempio di Venere e Roma. Appunti sulla fase del IV secolo' i Serena Ensoli og Eugenio la Rocca (red.), *Antica Roma. Dalla città pagana alla città cristiana*, Palazzo delle Esposizioni 2000-2001 (udstillingskatalog), Rom 2000, s. 58-60; Amanda Claridge, *Rome: An Oxford Archaeological Guide*, Oxford 1998, s. 113-114.
- 16 Nero er den første, som havde monumentale byggerier i gang, der involverede porfyr som f.eks. soltemplet i Baalbeck. Det enorme, cirkelrunde "badekar" (snarere et ablutionsbassin, da det er ganske lavt), der fylder næsten hele Sala Rotunda i Vatikan-museet, tilskrives også ham. Det blev dog ikke fundet i hans Domus Aurea, men på Forum Romanum.
- 17 http://en.wikipedia.org/wiki/Frances_of_Rome. Hun blev kanoniseret i 1608. I 1638 blev hendes grav identificeret i krypten, og hun blev genbegravet der i 1649. Siden 1869 har hendes relikvier ligget i en glaskiste, og hun har fået den ikke uvæsentlige opgave at være skytshelgeninde for bilister.
- 18 Formodentlig en moderne rekonstruktion for at antyde det oprindelige gulv af større plader? I forbindelse med et DÆS-foredrag i København i april 2013 nævnte James Heidel, at der også er fundet porfyrfragmenter i gulvniveau i Antinopolis, Hadrians hvide by ved Nilen. I en uddybende meddelelse (30. april 2013) oplyser JH, at de fundne fragmenter, ganske små og flade, kunne stamme fra indlæg (i vægge eller møbler?), da rester af mørtel sidder tilbage på dem. Enkelte stykker kunne udgøre kanten af en beholder eller være del af en større plade. Fragmenterne blev fundet spredt ud over hele byen i sekundær sammenhæng. Under alle omstændigheder er det de eneste eksempler på porfyr anvendt i forbindelse med arkitektur i Ægypten.
- 19 Se de Blaauw, *op. cit.*, s. 46-47. Se også Kjeld de Fine Licht, *The Rotunda in Rome. A Study of Hadrian's Pantheon*, København 1966 med en skematisk fremstilling af den originale vægudsmykning under kuplen i fig. 133.
- 20 Således de Fine Licht, *op. cit.*, s. 111 og 112.
- 21 Charles Odahl, 'The Christian basilicas of Constantinian Rome', *The Ancient World* 26/1, 1995 s. 3-28 (ligger online http://www.constantinethgreatcoins.com/articles/Odahl%20_Christian_Basilicas_of_Constantinian_Rome.pdf)
- 22 Se indtil videre http://www.arkeologiuv.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/arkeologiuv/publikationer_uv/rapporter/uv_ost/uv_ost_2010/ro2010_18.pdf Om porfyr søjlerne se de Blaauw, *op. cit.*, s. 37-38.
- 23 Glen B. Bowersock, 'Peter and Constantine' i William Tronzo (red.), *St. Peter's in the Vatican*, Cambridge 2005, s. 5-15.
- 24 Dale Kinney, 'The use and meaning of spolia' i Tronzo (red.), *op. cit.*, s. 16-47, især s. 22-24.
- 25 Sic Kinney, *op. cit.*, s. 23; på en rekonstruktion fig. 10 fremstår de dog som piller (dvs. med rektangulært snit).
- 26 De Blaauw, *op. cit.*, s. 41-42.
- 27 Kinney, *op. cit.*, s. 31-34, 34-35; Margaret Finch, 'The cantharus and pigna at Old St. Peter's', *Gesta* vol. 30, nr. 1 (1991), s. 16-26; Christian Hülsen, 'Der Cantharus von Alt-St.-Peter', *Römische Mitteilungen* 19, 1904, s. 87-116.
- 28 i Uffizierne i Firenze: Kinney, *op. cit.*, fig. 25 med n. 108.
- 29 Hülsen, *op. cit.*, s. 103-4.
- 30 Kinney, *op. cit.*, s. 32.
- 31 I 1700-tallet stod de to søjler i Palazzo Altemps i Rom. I 1803 var de kommet på kunstmarkedet. I 1808 dukkede de op i Napoleonsamlingen i Paris. Se diskussionen om søjlernes proveniens i Malgouyre, *op. cit.*, s. 51-54, hvor han som et yderligere argument nævner, at søjlerne blev erhvervet af hertug Altemps' bedstefar 15 år inden fontænen blev demonteret. Kinney, *op. cit.*, n. 109, der udkom året efter udstillingen i Paris, citerer ikke dette katalog.
- 32 Vikingerne kendte byen som Miklagård. I 1931 skiftede den endnu engang navn, og den hedder nu Istanbul.
- 33 Mainstone, *op. cit.* i n. 34, s. 181 og s. 189 (meget kort). Jf. kap. 7 n. 28: ifgl. *Narratio*, en anonym beretning fra det 8. årh., stammede søjlerne fra Aurelians soltempel i Rom.
- 34 Rowland J. Mainstone, *Hagia Sophia, Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York 1988, paperback 2002, især kap. 5 'The church before Justinian'.
- 35 Delbrueck, *op. cit.*, s. 148-149. Nogle rester af porfyr søjler over 2 m høje, der pga af deres fundsted i vandet nedenfor paladset kan stamme herfra, fik en usædvanlig skæbne. De blev erhvervet af Lord Elgin, ambassadør i byen i fra 1799-1803, men mere kendt for sin forkærlighed for visse marmorskulpturer i Athen. De sejlede til England i selskab med Rosette-stenen. Da en af hans efterkommere (den 8. jarls søster) blev begravet i Westminster Abbey, blev nogle af dem anvendt til de trin, der fører op til højaltret. Den 9. jarl (hans barnebarn) brugte mere af porfyren i gulvet af hall'en i familiens skotske gods, Broomhall. Se <http://www.diggingonline.com/pages/rese/arts1/2004/elgin.htm> og følgende note.
- 36 Se henvisning i forrige note. Indholdet i dette indlæg, forfattet af Kendall K. Down 2011, er ikke søgt bekræftet til denne artikel.
- 37 Malgouyre, *op. cit.*, s. 38-40.
- 38 Josef Deer, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge, Mass. 1959.

Fokus på Zoëga

Paul John Frandsen



Skulptur af Georg Zoëga udført af Ludvig Brandstrup (1861-1935), opstillet i 1911 ved Glyptoteket. Foto LM.

I de kommende numre af *Papyrus* er det tanken at lade læserne stifte bekendtskab med en af fortidens meget store danske forskere, Georg Zoëga. Han blev født i 1755 i Daler i Ribe stift som søn af den lokale præst. Efter gymnasiet i Altona, studier i Göttingen og rejser rundt i Europa blev han af den daværende “statsminister” Ove Høegh-Guldberg i 1782 sendt på en længere rejse for at videreud-danne sig til ved hjemkomsten at skulle overtage ledelsen af det kongelige møntkabinet. Men, men, i Rom forelskede den 22 år gamle Zoëga sig i en ung romerinde, og for at få hende til kone, måtte han konvertere til katolicismen. Som katolik kunne han på den tid ikke vende tilbage til Danmark, og han forblev resten af sit liv i Rom, hvor han døde i 1809. I sit 26 år lange forskerliv udrettede Zoëga næsten det utrolige. Han var aktiv som numismatiker, klassisk filolog, klassisk arkæolog og dansk konsul i Rom, men hans største passion var Ægypten. På det felt publicerede han tre store værker; en bog om ægyptiske mønter og hvad de kunne fortælle; et 651 siders storværk om obeliskernes anvendelse og oprindelse, i realiteten en gennemgang af alt, hvad man dengang vidste om Ægypten; og endelig en omfattende udgave af koptiske tekster, hvormed han faktisk grundlagde det moderne studie af koptisk.

Var han end *grounded* i Rom, førte han livet igennem en omfattende brevveksling på fire forskellige sprog med mange af datidens store lærde, kunstnere og politikere. I sin korrespondance og sine viden-



Georg Zoëga portrætteret af Sargent-Marceau, *Illustreret Tidende* nr. 20, 1909. Fra nettet.



Statuegruppe i det arkæologiske museum i Napoli, tegnet af Zoëga til udarbejdelse af en hieroglyfisk tegnliste. Det Kongelige Bibliotek.

skabelige arbejder viser han sig ikke blot som en fabelagtigt dygtig forsker, men som en intellektuel, der på flere områder var forud for sin tid; det gælder såvel i valg af emner som i metode.

Zoëgas meget betydelige indsats har på det seneste fået fornyet aktualitet. Den foreløbige kulmination herpå manifesterede sig oktober, hvor Det Danske Sprog og Litteraturselskab endelig kunne offentliggøre de sidste fem bind af den flere tusinde sider lange udgave af Zoëgas korrespondance, og hvor en stor international konference om hans virke og levned fandt sted i Italien.

Initiativet til konferencen skyldtes først og fremmest lederen af den ægyptiske afdeling på det arkæologiske museum i Bologna, Daniela Picchi, der i en bog fra 2009 kortlagde Zoëgas grundige arbejde med at beskrive ægyptiske monumenter i italienske samlinger. Konferencen blev dog som helhed til i et samarbejde mellem museet i Bologna, Roms Universitet, samt det Danske Akademi i Rom. Carlsbergfondet dækkede udgifterne til den talstærke danske deltagelse i begivenheden.

Som konference var *Georg Zoëga – the forgotten scholar* meget flot organiseret af Picchi i samarbejde med koptologen Paola Buzi, direktøren for det Danske Institut i Rom Marianne Pade og endelig Karen Ascani, den utrættelige udgiver af Zoëgas breve. På tre dage i Bologna og Rom forsøgte 27 forskere fra Italien, Danmark, Sverige, Holland, Frankrig og England at fremlægge grundtrækkene i Zoëgas virke og plads i samtiden. Det materiale de fleste forelæsninger trak på var Zoëgas breve, hans publikationer, og især de store mængder af upublicerede papirer, der befinder sig på Det Kongelige Bibliotek i København. Meget få af deltagerne havde egentlig tidligere beskæftiget sig med Zoëga, men Daniela Picchi havde gjort et meget grundigt forarbejde og så at sige bestilt samtlige forelæsninger hos personer, som hun mente ville interessere sig for det emne, hun foreslog dem.

Papyrus vil senere bringe en anmeldelse af udgaven af Zoëgas korrespondance samt en nærmere omtale af det emne, hvortil han havde haft de største forhåbninger, men ikke nåede målet: dechiffringen af de ægyptiske hieroglyffer.

Boganmeldelser

Jordi Virgili (red.)

Papiro erótico

Barcelona 2013

Tekstbind 200 s. m. ill. + planchebind uden side-numre

Tekstbind 208 euro, begge bind 1200 euro(!)

Denne eksklusive publikation er på spansk, men fortjener på grund af sit emne en kort omtale i *Papyrus*. Værket er trykt i 995 nummererede eksemplarer på mat papir i to forskellige formater: tekstbindet med purpurfarvet lærredsbinding, syrenfarvet opslag og guldsnit for oven, det lidt større planchebind med skarlagensrødt læderbinding og marmoreret opslag. Tekstbindet har noget utydelige s/hv fotografier, men nydelige stregtegninger. Kun planchebindet har den fulde, mere dækkende titel: *Papiro erótico-satírico*. Trods det lækre udstyr er der således en sær visuel diskrepans mellem de to bind. Forordet er af Lise Manniche, skrevet uden kendskab til bogens tekst, med dog til et par af illustrationerne.*

Emnet i sig selv er altid fængslende, men denne publikation har noget særligt at tilbyde. Fra 1824-1835 opholdt den spanske lærde Luis de Usoz sig i



Italien, hvor han ligesom Champollion studerede den ægyptiske samling i Turin. Den franske akademiker var noget chokeret over papyrusrullens indhold. Usoz var derimod så fascineret, at han kopierede samtlige 12 samlejescener i facsimile på vegetabilsk papir. Som en del af hans store bogsamling kom de i 1873 til det spanske nationalbibliotek, hvor værkets udgiver, Jordi Virgili, stødte på dem. Rullen blev kopieret af en anden ægyptolog (Gustav Seyffarth) omkring denne tid, andre tegnede stykker af den, men den skrøbelige papyrus led mere og mere overlast. Af den grund er den hidtil ukendte spanske kopi overordentlig interessant.

Tekstbindet giver en kort introduktion af redaktøren om projektet, fulgt af en analyse af papyrusrullens indhold af José Miguel Parra Ortís (forfatter til en tidligere bog om oldægyptisk sexliv) med talrige noter; et afsnit om den satiriske del af Pedro Bádenas de la Pena, et om teksterne på rullen (baseret på de seneste studier af Brawanski og Fischer-Elfert i *Studien zur Altägyptischer Kultur* 41, 2012, s. 67-97) og om de moderne kopier af Marina Escolano Poveda. Der afsluttes med en fri fortælling over rullens tema af Giorgina Burgos.





Planchebindet præsenterer først rullen i dens nuværende stand. Derpå følger de enkelte, erotiske scener med Usoz' stregtegninger på gennemsigtigt papir lagt over (se illustrationen her), fulgt af Usoz' tegninger i sammenhæng. Til sidst gives en rekonstruktion af hele rullen, inkl. scenerne med dyrene (så er man også dækket ind!). Vi kan observere, at selv om Usoz' stregtegninger teknisk set er en facsimilekopi (i modsætning til en frihåndstegning), er de ikke ganske nøjagtige. Han har sikkert haft dårlige arbejdsforhold, for den tids kalkerpapir var ikke 100% transparent, og belysningen har været alt andet end optimal.

Med denne publikation markerer spanske forskere sig endnu engang på ægyptologiens landkort, og det med et værk, der er baseret på tegninger af en af de "tidlige rejsende", der gav sig i kast med at kopiere tekster og billeder på et tidspunkt, hvor denne videnskab end ikke var formaliseret.

LM

*Den engelske version af forordet kan læses på <http://manniche.daes.dk/wp/wp-content/uploads/2013Papiro-erotico.pdf>

Jørgen Podemann Sørensen

Det gamle Ægyptens religiøse litteratur. Fra pyramideteksterne til Hermes Trismegistos

Forlaget Univers 2013

8°, 237 s., 70 ill. s/hv. 299 kr.

Den foreliggende bog er en udvidet version af forfatterens *Det gamle Ægypten. Religiøse tekster*, Spektrum 1999. Der er blandt mange en udtalt interesse for dette emne, og det er derfor en glimrende ide at gøre de komplicerede tekster tilgængelige på dansk i en førstehåndsoversættelse.

Den første del af bogen introducerer den ægyptiske religions litteraturformer: mytologiske tekster, pyramidetekster, sarkofagtekster, tempellitteratur, hymner, Dødebogen, Underverdensbøger og diverse senere dødelitteratur. Græsk-romersk tid får sit eget afsnit med dramaet om Horus og Seth i Edfu, tekster omkring Osirismysterierne, dødelitteratur, Isis-tekster, trylleformler, "gør-det-selv-apokalyptikken" og "sindets religion".

Herpå følger et udvalg af relevante kildetekster.

Bogen er forsynet med en litteraturliste, et leksikon over særlige guder og koncepter og en tidstavle. Der er ikke noget register.

Der er således lidt for enhver smag og mulighed for at følge op med videre læsning. Bogen henvender sig nok primært til læsere, der allerede er bekendte med religiøse tekster fra andre kulturer, og som søger kilderne uden at behøve at bruge årtier på at kæmpe med teksterne på originalsproget. Illustrationerne foreligger i form af s/hv stregtegninger, hvilket fun-

gerer glimrende som vignetter til teksten uden dog at fascinere på samme måde som de originale billeder, hvad enten de er i farver eller tegnet med sort blæk på papyrus. Nu er det teksterne, det drejer sig om her, og bogen udgør i den foreliggende form et udmærket redskab som introduktion til emnet.

LM





Lise Manniche

Obelisker i Rom

Aarhus Universitetsforlag

Aarhus 2013

280 s., gennemillustreret

299 kr.

Byen Rom er kunstværk og laboratorium på én og samme tid. Siden dens grundlæggelse har skiftende herskere brugt byen til at udstille deres magt og deres vid. Dette gælder både for det antikke Rom og for pavernes Rom. Det var dette *Gesamtkunstwerk*, som blev undersøgt og fortolket af de mange kunstnere, forfattere og forskere, som siden renæssancen har taget bolig i byen i kortere eller længere tid. Rom er summen af alle disse blikke. Et vigtigt og gennemgående element i skabelsen af værket *Rom* er de ægyptiske obelisker – emnet for Lise Manniches seneste bog på dansk, *Obelisker i Rom*.

Bogen indledes med en kort, generel indføring, men følger ellers byens anatomi, obelisk for obelisk, ordnet kronologisk efter hvornår de blev opstillet i romersk tid. Det bliver til i alt 28 biografiske fortællinger. Disse rummer typisk tre elementer: obeliskens ægyptiske liv og betydning, dens romerske historie og siden dens genrejsning under paverne. Kilder fra 1500-tallet angiver det oprindelige antal obelisker i Rom til 48. Af disse står 13 i dag.

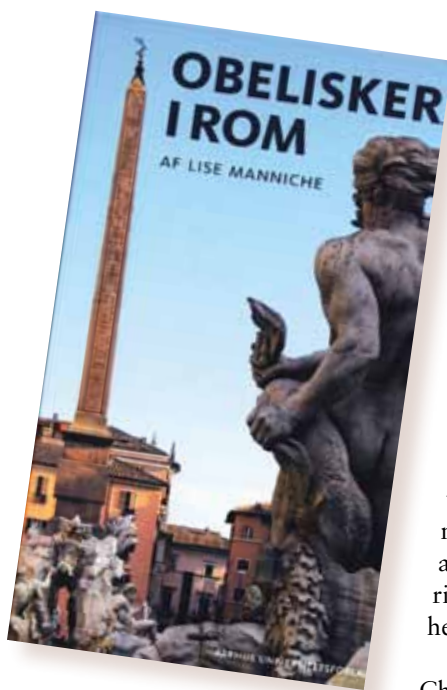
Manniches gennemgang af obeliskerne er udførlig, og fine detaljer findes overalt. Særligt er det interessant at læse, hvordan obeliskerne helt tilbage fra 1400-tallet – faldne og ituslående, liggende iblandt endeløse andre spolia, ruiner og nybyggeri – alligevel tiltrækker sig en særlig opmærksomhed og en til tider nærmest rørende omsorg. Den omfattende logistik og ingeniørkunst, som det krævede at få rejst de gamle kæmper, er endnu et bevis på deres tiltrækningskraft og deres betydning som noget essentielt ægyptisk-romersk.

Et andet element i obeliskernes biografi er deres indskrifter, og her er både de oldægyptiske og de latinske gengivet i oversættelse – Manniches bag-

grund som ægyptolog fornægter sig ikke! For lægmand kan de ægyptiske indskrifter måske nok fremstå lidt ensartede og uigennemskuelige, men ideen er god og systematisk gennemført. Indskrifterne tjener til at gøre hver obelisk til et egentligt monument med en unik intention, og det løfter obelisk, hvis blot for et kort øjeblik, ud af den "skygge" som Rom automatisk kaster over den.

Det giver i øvrigt mere end god mening, at bogen kommer fra en dansk ægyptologs hånd. Manniche træder fornemt i fodsporene på både Georg Zoëgas *De origine et usu obeliscorum*, 1797, og Erik Iversens *Obelisks in Exile*, 1968. Den opmærksomme læser vil notere sig en fast følgesvend i arbejdet med bogen, nemlig Anne Roulets *Egyptian and Egyptianizing Monuments of Imperial Rome* fra 1972, en helt uvurderlig fagbog om det materielle Ægypten i Rom, som desværre er mere eller mindre uopdrivelig i dag. Et andet standardværk er Brian A. Curran m.fl., *Obelisk. A History*, 2009, som følger fascinationen af obeliskerne igennem tiderne.

Obelisker i Rom er tænkt som en rejsefører og følger dermed i slipstrømmen på den nye generation af rejseguides, som retter sig mod kulturrejsende, der gerne vil et spadestik dybere. Roms omdrejningspunkter er mange, og ideen om den detektiviske turist er rigtigt set. Teksternes omfang overskrider nok til tider hvad man orker at læse på stedet, så *Obelisker i Rom* kalder på både forberedende læsning og "efterlæsning". Som et overskueligt, lettilgængeligt opslagsværk vil bogen dog få et liv, som måske er endnu vigtigere. Mig bekendt findes der ikke en tilsvarende nyere bog på noget sprog.



Alle obelisker er gengivet i fotografi. Som motiv er obelisker notorisk svære at fotografere, og Manniche har navigeret habilt i felten. Dog kan jeg ikke helt lade være med at tænke på, hvad en professionel arkitekturfotograf kunne have tilføjet af yderligere rumlig sammenhæng og materialitet. *Obelisker i Rom* fremstår som helhed i professionelt udstyr.

Den tysk-danske orientalist Jakob Georg Christian Adler udgav i 1783 en bog om sine oplevelser i Rom. Han anbefaler læseren at besøgte Peterspladsen, "verdens prægtigste plads", og se obelisk, som med sine "uforligneligt skønne proportioner gør et ubeskriveligt skue". Adlers begejstrede ord understreger betydningen af kontekst og interaktion: det er ikke obelisk, det er ikke Rom, det er obelisk i Rom, som skaber magien. Buon viaggio og god jagt!

Anne Haslund Hansen

Thutmose III's obelisk på Lateran-pladsen set fra vest. Foto LM.

De seneste knapt tre år har været ret turbulente i Ægypten med revolution, valg og senest militærkup i juli 2013. Ægypterne selv insisterer på at kalde kuppet for "Den nye revolution", men uanset hvad man vælger at kalde det, afsatte militæret med store uroligheder til følge den siddende præsident Mohammed Morsi i sommeren 2013. Det fik ganske alvorlige følger kort tid efter, da man med meget voldsomme metoder ryddede de protestlejligheder, som Morsis støtter havde anlagt i Cairos udkant. Hele Ægypten med undtagelse af badebyerne ved Rødehavskysten og på Sinai har været "lukket land" for danske rejsende siden begyndelsen af sommeren, og det er umuligt at sige, hvornår Udenrigsministeriet igen vurderer, at det er sikkert at rejse til Ægypten. Bortset fra den ustabile politiske situation, der selvfølgelig har stor indflydelse på og alvorlige konsekvenser for ægypterne, har mange historiske monumenter og lokaliteter desværre også lidt stor skade i kølvandet på urolighederne. Lagerhuse, museer, kirker og moskeer er blevet stormet, røvet og afbrændt og moderne bebyggelser og begravelsespladser opstår på arkæologiske lokaliteter nærmest over natten. Manglen på vagtpersonale og sikkerhedspolitik giver vandaler og antikvitetsstyve ret frit spil. Institutioner som UNESCO og ICOM samarbejder med de ægyptiske myndigheder om at dæmme op for vandalisme. Det er dog ikke udelukkende dårlige nyheder der kommer fra Ægypten i denne tid, for de arkæologiske ekspeditioner har i vid udstrækning kunnet gennemføre deres arbejde, og der er gjort flere interessante fund på forskellige steder i landet.

FUND & FORSKNING



Fra nettet.

Ramesses-statue fundet i Tell Basta

Den tysk-ægyptiske ekspedition i Tell Basta har for nylig udgravet en statue af Ramesses II. Statuen er udhugget i rød granit og er 195 cm høj og 160 cm bred. Den blev fundet under en rutinemæssig udgravning på den østlige side af det såkaldte Great Temple-område i Bastets tempel. Den nyopdagede statue forestiller kongen stående mellem Hathor og Ptah, og på statuens ryg ses kongens kartouche.

Det tysk-ægyptiske hold har også fundet en anden statue, udhugget i sandsten, der forestiller en endnu ikke identificeret embedsmand fra Ny Rige. Ifølge tekster på statuen har ejeren viet den til Bastet, Sakhmet og Ra-Harakhete. Statuen er ikke nær så stor som Ramesses-statuen, idet den blot er 35 cm høj. Opdagelsen er vigtig, fordi den kaster lys ikke blot over Tell Basta, men over hele området. Disse fund samt andre, der er gjort samme sted, tyder på, at der i Tell Basta var et stort tempel til Ramesses II's ære grundlagt i Ny

Rige. Templet kan forhåbentlig blive afdækket i fremtiden.

<http://english.ahram.org.eg/News/83133.aspx>

Lagt på nettet 3/10/2013

Tell Timai (nær byen Mansoura i Deltaet)

På den græsk-romerske lokalitet Tell Timai kunne Robert J. Littman og Jay Silverstein, University of Hawaii, og Dr. Mohamed Kenawi, Alexandria Center for Hellenistic Studies, Bibliotheca Alexandrina, konstatere, at årvågent sikkerhedspersonale havde sørget for at sikre udgravningerne. De fortsatte arbejdet på det, de først havde antaget var resterne af et badeanlæg. Det er de gået bort fra, og spørgsmålet er nu, hvad det så er. De er tillige begyndt udgravninger i et område, hvor der har stået et større antal søjler af Aswan-granit. Under udgravningerne har ekspeditionen desuden fundet et stort antal

mønter. Blandt disse en meget sjælden – måske endda unik – tetradrakme fra Antoninus Pius' tid (138-161). Mønten er dekoreret med en sfinks.
'Nile Currents', *Kmt* 24/3 2013, s. 5.

Mikrobryggeri i Deltaet

I Tell el-Farkha i det østlige Delta har polske arkæologer fundet ruinerne af et 5500 år gammelt bryggeri, som Karolina Rosinska-Balik fra Jagiellonian University Institute of Archaeology har udført en 3D-rekonstruktion af. Den er baseret på de forhåndenværende arkæologiske levn og sammenligning med andre øvreægyptiske installationer. Det består af tre gruber til kar, sat på en lerbase og anbragt som et trekløver på et område, der måler 3,40 x 4 m omgivet af en mur i omkring 60 cm højde og adskilt af lignende mure.

Tell el-Farkha var beboet fra sen prædynastisk tid til Gamle Rige. Der er fundet bosættelse og gravplads, og i et tempeldepot to forgyldte træstatuer med øjne af lapis lazuli. *LM*



Om bryggeriet: <http://www.naukawpolsce.pap.pl/en/news/news,396547,one-of-the-worlds-oldest-breweries-reconstructed.html>
Om de polske udgravninger: <http://www.farkha.org/english/english.html>

Endnu en læge i Abusir

Et hold bestående af tjekkiske arkæologer har i Abusir opdaget en ny grav tilhørende lægen Shepsekaf-akhh, der levede ca. 2400 f. Kr. Han var "overlæge" og tjente kongefamilier i det 5. dynasti. Han sættes særligt i forbindelse med Niuserra. Miroslav Barta, der leder det arkæologiske hold, er meget tilfreds med gravens historiske detaljer og dens konserveringstilstand. Han påpeger, at det mikrokosmos, som graven er, illustrerer de generelle tendenser, der var gældende på den tid. Bl.a. nævner han, at Niuserra benyttede sig af det politiske greb at gifte sine døtre bort til sine topembedsmænd for at holde deres ambitioner i skak. Han tilføjer, at det jo netop er på Niuserras



tid, at riget begynder at smuldre på grund af stigende omkostninger og magtfulde familiers voksende uafhængighed.

Graven er den tredje lægegrav, der er fundet i området, og andre højtstående embedsmænd og præster er ligeledes stedt til hvile der – tæt på deres herskeres pyramider. På gravens skindør identificeres Shepseskaf-ankh med fine titler, bl.a. præst i soltemplerne og Khnumpræst. Graven er rummelig og måler 14 x 21 x 13 m. Den består af en åben gård og otte kamre tilegnet Shepseskaf-ankh og hans familie.

Nekropolen i Abusir, der strækker sig mellem Giza og Sakkara, har også været udsat for plyndringer efter januar-revolutionen i 2011, men opdagelsen af denne grav viser, at der stadig kan gøres nye fund på trods af de senere års uro. Miroslav Barta og det tjekkiske holds fremtidige planer drejer sig bl.a. om udgravning af rum under graven for at se, hvilke hemmeligheder de kan afsløre.
<http://news.nationalgeographic.com/news/2013/10/131025-tomb-abusir-discovery-physician-ancient-egypt-archaeology-science/?now=2013-10-25-00%3A01>.

Fra nettet.

Lagt på nettet 25/10/2013

Skeletter med tåringe i Amarna

Arkæologer har opdaget to skeletter på begravelsespladsen syd for Akhetaten. Begge var begravede med tåringe fremstillet af en kobberlegering. Det er første gang der er fundet sådanne ringe fra det gamle Ægypten. Anna Stevens, der er assisterende leder af The Amarna Project, er i hvert fald ikke stødt på noget lignende tidligere. Hun siger dog, at det ikke nødvendigvis betyder, at der ikke er fundet noget lignende tidligere, men at fund af ringe i f.eks. et hus, ikke siger noget om hvorvidt de er blevet båret på fingre eller tæer.

Tåringene er slidte og er derfor blevet brugt mens personerne levede, men med opdagelsen af disse ringe kommer også spørgsmålet, om de blev båret for modens skyld eller af magiske grunde. Teorien om at ringene skal fortolkes som en magisk foranstaltning støttes af, at en af ringene befandt sig på en tå på en 35-40 årig mand, hvis fod viste spor efter brud. Han har haft store smerter, mens han levede, for skelettet viser flere ante-mortem frakturer, herunder på flere ribben og højre lårben. At dømme efter den vinkel, det er helet i, har især lårbensbruddet været pinefuldt. Måske var ringens placering på den skadede fod tænkt som en magisk og healende genstand. Anna Stevens og de andre forskere tilknyttet projektet vil undersøge denne mulighed nærmere i fremtiden bl.a. ved at konsultere medicinsk-magiske tekster og lede efter paralleller.

Den anden person, der blev fundet med tåring, havde ingen synlige tegn på brud eller andet, men, understreger Stevens, skelettet, hvis køn ikke er fastslået, er heller ikke undersøgt grundigt endnu. Det vides ikke hvem personerne var. De blev fundet i grave, der havde været forstyrret af gravrøvere, og ingen

af dem var rigtigt balsamerede. Nekropolen indeholder begravelser fra et bredt udsnit af byens samfund, der ikke var velhavende nok til at få en klippegrav. Anna Stevens mener, at de to personer formentlig levede som de fleste borgere i Akhetaten: i et lille hus ved siden af en villa tilhørende en højtstående embedsmand, til hvem de leverede ydelser og arbejdskraft. Manden med de mange frakturer synes at have haft et særlig hårdt liv, da hans skelet også viser spor af en ledsygdom. Det mere end antyder, at han var arbejder snarere end f.eks. skriver. Anna Stevens mener ikke, at det er sandsynligt, at de nyopdagede ringe er relateret til Akhenatens religiøse forandringer.

<http://www.nbcnews.com/science/archaeologists-wonder-why-egyptian-skeletons-have-toe-rings-6C10551688>
Lagt på nettet 5/7/2013

DNA fra Amarnatiden

En af de førende eksperter på slutningen af det 18. dynasti, Marc Gabolde, har nu offentliggjort sine fortolkninger af de DNA-undersøgelser, der under stor mediebevågenhed blev offentliggjort af Zahi Hawass og hans kolleger i foråret 2010. Dengang var der divergerende meninger om præsentationens form og konklusioner. Gabolde mener, at genetikernes fortolkning af DNA-undersøgelsen undlader at anerkende visse indlysende punkter. Det vigtigste er, at Youya deler 1/3 af sin genetiske arv med sin svigersøn, Amenhotep III, dvs. at Tiyi var sin mands kødelige kusine og Youia dermed hans onkel. Mht. den følgende generation argumenterer han for, at Amenhotep IV-Akhenaten også har giftet sig med sin kusine, Nefertiti, hvis forældre således skulle være knyttet til både Youya og Amenhotep III.

Det ville forklare, hvorfor KV5s DNA og Nefertitis (KV35YL) kunne se ud som om de var bror og søster. Efter at have studeret de skriftlige kilder endnu en gang ser Gabolde Tutankhamon som Amenhotep IV-Akhenatens og Nefertitis syvende barn. Følgelig fortolkes mumien KV21 som sandsynligvis værende Mutemwiya. Forvirret (som de sagde i sæbeoperaen *Soap* i gamle dage)? Se det nye stamtræ i henvisningen nedenfor. LM

Marc Gabolde, 'L'ADN de la famille royale amarnienne et les sources égyptiennes', *Égypte Nilotique et Méditerranéenne* 6, 18. sept. 2013, s. 177-203, online:

<http://www.enim-egyptologie.fr/index.php?page=enim-6&n=10>

Ny Tutdiagnose

Hypophosphatasia (HPP), en sjælden metabolisk, nedarvet knoglesygdom er det sidste bud på Tutankhamons helbredsattest, primært baseret på en observering af Tutankhamons og hans fars fysiske karakteristika. Synderen skulle være en inaktiv form for ALP, et enzym bl.a. ansvarligt for forkalkning af knoglerne. Symptomerne opstilles i nedenstående artikel (ifgl. www.hypophosphatasia.com drejer det sig om brud på fodknogler, ændringer i kraniet og uventet tab af tænder). LM

Gerald Brandt, "Did Tutankhamun suffer from hypophosphatasia? – A hypothetical approach" i *Anthropologischer Anzeiger* 08.2013

Sekundær rapport på <http://www.marketwired.com/press-release/new-theory-published-archeology-journal-suggests-king-tut-had-hypophosphatasia-rare-1836573.htm>



“Mønstertekst” i thebansk grav

Hvor væggene i gravene i Kongernes Dal, primært Tuthmosis III's og Amenhotep II's, viser tydelige tegn på, at teksterne om solens rejse i underverdenen (Amduat) er kopieret fra et skrøbeligt og beskadiget forlæg (papyrus), har der ikke ligget mange indikationer af lignende forhold i privatgravene. Billedprogrammet har utvivlsomt haft et lignende forlæg, men konkrete beviser i form af tegninger på ostraka el. lign. er yderst sparsomme. Det er der dog nu rettet op på, især hvad angår de religiøse tekster. Disse har jo været arkaiske og komplicerede, og det har været vigtigt for effektiviteten, at de var både korrekte og komplette.

Ved et foredrag i det nu næsten ophørte CIF (se sidste nummer af *Papyrus*) d. 28. november demonstrerede Dr. Barbara Lüscher fra universitetet i Basel, at der nu er fysiske beviser for en “feltversion” af sådanne tekster. På vestbredden af Luxor ligger Nakhtmins grav (TT 87), mest kendt for sine fine vægmalerier i gravkapellet, især en rituel scene i en havedam. Nakhtmin havde opsyn med Tuthmosis III's kornmagasin og stalde. Gravkapellet blev udgravet og fotograferet af Robert Mond i 1903-4 og i 1987-88 af det tyske arkæologiske institut i Cairo. Den er en af de få uden for Deir el-Medina, der har udsmykning i det underjordiske gravkammer, men en gennemgang af dette er ikke med i disse to publikatio-

Ostrakon i Fitzwilliam Museum kopieret af Fredrik Hagen. Teksten er en korrupt kopi af PT 275 og CT 176. De to hieroglyffer nederst t.h. betyder “fundet ødelagt”.

ner. Ud over et par vignetter af Nakhtmin på vej for “at se solen” drejer det sig om længere sektioner af tekster fra Dødebogen samt dele af Pyramideteksterne og Sarkofagteksterne.

Under udgravningerne ikke blot af TT 87, men også af TT 79 umiddelbart ved siden af, blev der fundet omkring syv ostraka med tekster i lodrette kolonner med kursive hieroglyffer skrevet med rødt og sort blæk. De blev spredt i forskellige samlinger, bl.a. Louvre og Fitzwilliam Museum i Cambridge, og deres oprindelige kontekst gik i glemmebogen. Takket være Lüscher's detektivarbejde i et arkiv i Basel, der bl.a. rummer Edouard Navilles papirer med relevante oplysninger, sammenholdt med Fredrik Hagens (ToRS) kendskab til stumpen i Cambridge, er det lykkedes at relatere disse ostraka til Nakhtmins gravkammer. Lüscher har stykket en næsten komplet version af teksten sammen af dem. Da teksten her er mere

korrekt end den på væggen, er hendes konklusion, at det er den bærbar udgave, der er forlæg for teksten på væggen og ikke en kopi af den, hvilket også var en mulighed. Da ostrakaversionen rummer bemærkningen *gm ws* (“fundet ødelagt”), præcis som teksterne i en af kongegravene, er den tydeligvis selv kopieret fra en defekt papyrus. Dette giver til sammen et umådeligt interessant bevis på arbejdsgangen blandt kunstnerne i nekropolen, som man hidtil kun har kunnet formode. LM

Oprydning på vestbredden

Efter den dramatiske ødelæggelse i årene 2006-2010 af de huse, der i over 150 år var vokset op ovenpå privatgravene på vestbredden af Luxor, henlå området i en deprimerende stand som efter et bombeangreb. Efter revolutionen i foråret 2011 var mange af de lokale, inklusive de tidligere beboere, der var blevet forflyttet til et område nord for gravene, uden indkomst fra turisterne, der fandt andre rejsemål. Det amerikanske forskningscenter i Ægypten

Huse anlagt ovenpå gravene, set fra Dra' Abu el-Naga' december 2006. Foto LM.



ten (ARCE) oprettede, finansieret af USAID, Qurna Site Improvement Project, der skal tilgodese begge disse problemer. Omkring 700 "ledige" blev sat i gang med at rydde området for uvedkommende murrester, denne gang med håndkraft i stedet for med bulldozere. Forinden blev ruinerne af landsbyerne på klippesiden kortlagt, og et træningsprogram er sat i værk for at engagere lokale inspektører i fremtidige bevarings- og konserveringsopgaver. På programmet står også anlæg af diskrete stier til dem, der ønsker at besøge de tilgængelige grave. *LM* (med tak til Nozomu Kawai for henvisningen) Om ARCE-projektet: <http://www.arce.org/conservation/Qurna/qurna-overview> Om demonteringen af landsbyerne: *Papyrus* 27/1, 2007 s. 24-27 og forside.

Grav i Qubbet el-Hawa åbnet

I 2010 fandt Alejandro Jiménez Serrano fra Universidad de Jaén en urørt grav fra Mellemste Rige på klippeskråningen Qubbet el-Hawa overfor Aswan (QH 33). Først i år nåede man frem til det lille gravkammer (120 cm højt) efter at have udgravet og undersøgt det foranliggende rum. Inderkisten af cedertræ med blå hieroglyffer var oprindeligt lavet til en kvinde, hvorimod den yderste, der var mindre velbevaret, var til en mand. Ejerens hoved hvilede på en salvekrukke, og sådanne krukker udgjorde også det eneste gravudstyr i kammeret. Udgraverne har endnu ikke identificeret ejeren, efter mumien at dømme en mand på omkring 25 år, men de forventer at det er en af dem, der var guvernør over Elefantine. Graven rummede yderligere et kammer, der var plyndret, og et tredje, der skal åbnes i den kommende sæson. *LM*

Lagt på EEF d. 18/6 og 21/6/2013, baseret på interview på spansk med AJS: <http://www.lavanguardia.com/cultura/20130621/54376821682/entrevista-alejandro-jimenez-serrano-egiptologo.html>

MUSEUMSNYT

Det græsk-romerske museum i Alexandria

Efter næsten otte års limbo skal restaureringen af det græsk-romerske museum i Alexandria nu genoptages, således at museet kan genåbne inden for de kommende to år. Det daværende SCA (Supreme Council of Antiquities), nu MSA (Ministry of State for Antiquities), lukkede museet tilbage i 2005 for at lade det gennemgå en omfattende restaurering. Planen var på det tidspunkt, at bygningerne skulle konsolideres og monterne på museet forbedres og sikres.

På grund af mangel på penge og ekspertise samt januar-revolutionen i 2011 blev hele projektet sat i venteposition indtil for ganske nylig, da antikvitetsminister Mohammed Ibrahim og den italienske ambassadør i Ægypten, Maurizio Massari, underskrev en aftale om at genoptage arbejdet på museet i Alexandria (og også i den nordlige del af nekropolen i Sakkara og i Medinet Madi i Fayum). Ifølge Mohammed Ibrahim kommer midlerne fra den italienske regering, fra det italienske udviklingsagentur og et gældsbytteprogram. Midlerne beløber sig til hhv. 6 mio. dollars og 2 mio. euro. Arbejdet skal udføres i samarbejde med Università della Tuscia i Viterbo i Italien, og man vil i de kommende 18 måneder udover at restaurere bygningerne også udskifte monter, installere ny belysning, ventilation og sikkerhedssystemer samt forny den måde, genstandene er udstillet på.

Ifølge den nye genopretningsplan kommer museet til at få rum til den permanente samling, en afdeling til arkæologi og forskning og et børnemuseum. De italienske arkitekter vil desuden bruge de nyeste teknikker for at gøre museet mere miljøvenligt.



Serapisbuste (foto LA)

Det græsk-romerske museum i Alexandria huser et stort antal genstande fra perioden omkring 300 f. Kr. til den arabiske erobring i det 7. århundrede. Museet blev bygget i 1895 af den italienske arkæolog Giuseppe Botti, og det er blevet renoveret flere gange siden, senest for næsten 20 år siden.

<http://english.ahram.org.eg/News/85144.aspx>

Lagt på nettet 18/10/2013

Mallawi National Museum ødelagt

Uroen i Ægypten har haft en alvorlig indvirkning på landets kulturarv. I begyndelsen af august 2013 brød vandalen ind på Mallawi National Museum, hvor de brændte og ødelagde 48 genstande og stjal 1041 andre, herunder mønter, smykker og statuer. Museet blev efterladt stort set tomt, men enkelte genstande undgik ødelæggelserne – de var formentlig for tunge for vandalen – og blev med det samme sendt til restaurering. Det drejede sig bl.a. om fem bemalede træsarkofager, to mumier og en demotisk papyrus.

De ægyptiske antikvitetsmyndigheder informerede d. 14. august 2013 UNESCO om plyndringen, og UNESCO fordømte nogle dage senere på det skarpeste den uoprettelige skade. Desuden sendte UNESCOs generaldirektør et hold til Ægypten i september, som kunne bekræfte ødelæggelsen af Mallawi National Museum. UNESCO arbejder tæt sammen med de ægyptiske myndigheder og med sine partnere, herunder bl.a. Interpol og ICOM for at hindre ulovlig handel med genstandene og for at få udarbejdet nøjagtige lister over de stjålne sager. Listerne kan læses på UNESCOs hjemmeside (på engelsk og arabisk) via nedenstående link. På internationalt plan opfordrede UNESCO det internationale samfund til at være årvågne og holde øje med ulovlig eksport af de stjålne genstande.

I en pressemeddelelse udtrykte UNESCOs generaldirektør Irina Bokova desuden alvorlig bekymring for Ægyptens kulturarv, ikke blot pga. ødelæggelsen af Mallawi National Museum, men også pga. afbrændingen af kirker og moskeer og den ustabile situation generelt. Generaldirektøren appellerede til de ægyptiske antikvitetsmyndigheder om at søge at forhindre handel med genstande og om at sikre landets kulturarv og kulturelle institutioner.

UNESCOs meddelelse blev opdateret 24. september 2013 med information om, at der takket være det ægyptiske politi, de ægyptiske myndigheder og det internationale samfund nu er tilvejebragt 589 genstande stjålet i august. <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-traffic-of-cultural-property/emergency-actions/egypt/>

[warning-looting-of-the-mallawi-national-museum/](http://www.unesco.org/new/en/media-services/single-view/news/unesco_director_general_deplores_damage_to_cultural_heritage_in_egypt/back/18256/#.UhOUuJKGH_0).

Lagt på nettet august 2013.

http://www.unesco.org/new/en/media-services/single-view/news/unesco_director_general_deplores_damage_to_cultural_heritage_in_egypt/back/18256/#.UhOUuJKGH_0.

Lagt på nettet 19/8 og 24/9/2013.

"Destruktion og restaurering"

Ovenstående er titlen på en udstilling på museet i Cairo, hvor man udstiller de genstande som blev stjålet eller ødelagt under revolutionen i 2011. Udstillingen består af 29 genstande, herunder 11, som blev stjålet fra museet den 28. januar 2011. Den dag foregik der voldsomme kampe på Tahrir-pladsen lige uden for museet. De øvrige genstande, der er med på udstillingen, forblev i museet, men blev beskadiget eller ødelagt af indtrængende. Alle 29 genstande er blevet restaureret. Det drejer sig bl.a. om tre statuetter fra Tutankhamons grav og en mumie, der fik revet hovedet af under plyndringerne. Antikvitetsmyndighederne fortæller, at de var i stand til at sætte hovedet tilbage på mumien ved hjælp af faraoniske metoder. Der blev stjålet i alt 54 genstande fra museet under plyndringerne, hovedsageligt fra Akhnaten og Tutankhamons tid. 25 genstande er siden blevet tilvejebragt igen. Antikvitsminister Mohammed Ibrahim forsikrer, at man stadig leder efter de manglende effekter. <http://english.ahram.org.eg/News/82940.aspx>.

Lagt på nettet 1/10/2013

Foto Egypt's Heritage Taskforce.





Fra nettet, <http://foter.com>

Gravene i Muzawakka genåbnet

De to rigt udsmykkede romerske grave ved el-Muzawakka i Dakhla-oasen har været lukket siden 1992 med henblik på restaurering, der imidlertid først tog fart i 2008. Gravene åbnedes igen i slutningen af oktober 2013. De har været kendt siden 1908, men det blev 1972, før Ahmed Fakhry genfandt og ryddede dem under sit omfattende arbejde i oaserne i den vestlige ørken. Det drejer sig om gravkapeller, der tilhørte Petosiris og Petubastis, der i det 1. årh. e.Kr. har boet i den nærliggende by Amheida (som nu udgraves af Dakhla Oasis Project). Gravmalerierne er i den "rustikke" stil, der også ses i andre oaser. *LM*

<http://weekly.ahram.org.eg/News/4486/47/The-necropolis-opens.aspx>
<http://alain.guilleux.free.fr/dakhla-qaret-el-muzawaka/dakhla-qaret-el-mouzawaka.php>

Karnak (v 0.1.2)

Denne kryptiske overskrift dækker over et nyt, interessant initiativ fra det fransk-ægyptiske center i Karnak, der satser på med tiden at gøre samtlige tekster fra templet let tilgængelige i digital form baseret på facsimilekopier, fotografier, translitteration og alle oplysninger fra arkiverne. Der vil være mulighed for at søge i registre om forskellige emner såsom guder, epiteter, stednavne, konger, enkelte gloser og

meget mere. Alt vil foreligge på fransk, engelsk og arabisk. De første prøver på dette fantastiske værktøj kan ses på <http://www.cfeetk.cnrs.fr/karnak/?hl=en> Om søsættelsen af projektet se <http://karnak.hypotheses.org/LM>

Ægyptologiske artikler

ENiM (Égypte Nilotique et Méditerranéenne, et online ægyptologisk tidsskrift) tilbyder mange forskellige artikler og

andre publikationer, der gratis kan hentes ned i pdf-format. Mange er på fransk, men der er også artikler på engelsk, ligesom der også findes engelsk oversættelse af selve hjemmesiden. En af de nyeste artikler er skrevet af Marc Gabolde og handler om DNA i den kongelige familie i Amarna (se ovenfor). Nyheder og seneste artikler er præsenteret på den højre del af hjemmesidens forside. <http://www.enim-egyptologie.fr/>

DIVERSE

Lego igen

I kælderen til det ægyptiske museum i Cairo hjælper modeller i Legoklodser med anskueliggøre ting og sager fra det gamle Ægypten. Nu bruges de også i seriøst rekonstruktionsarbejde. Det gælder genopbygningen af en mumiekiste (fundet i Ramesseum i 1896) i Fitzwilliam Museum i Cambridge, hvor Legoklodser, indpakket i skumisulering, fandt anvendelse som fyld for at støtte kistens skrøbelige skal. Som det udtrykkes på hjemmesiden: Der er ikke noget som Lego ikke kan bruges til! Eller som en anden kommentar på nettet lød: "This is going to confuse the hell out of the archaeologist that finds this a few hundred years from now!" *LM* <http://lego.gizmodo.com/lego-helps-restore-3-000-year-old-mummy-sarcophagus-se-1308097002>

"Livskrisen er en gave"

I Frederiksborg Amtssavis 6. juli 2013, 3. sektion s. 2-3 var der et interview med kommunikationsrådgiver Christian Have. Efter at have oplevet at stå i en livskrise tog han med få dages varsel til Ægypten. "I den situation skal man prøve at finde stilheden..." I Ægypten fandt Christian Have ud af, at en del af forklaringen var, at han havde nået alt det, han engang havde fantasie-

ret om. Han siger: "Jeg stod og kiggede ud over Nilen mod Kongernes Dal og fik den tanke, at mit liv måtte have et større mål. I det øjeblik forstod jeg, at min mission fremover skulle være at skabe en forståelse for kulturens betydning... Da jeg stod der, kunne jeg se, at den erfaring og det netværk, jeg har opbygget gennem alle årene, kunne

bruges til at være med til at sætte kultur på dagsordenen politisk, i erhvervslivet og i befolkningen. Mit liv skulle handle om noget mere end at sælge billetter og sende pressemeddelelser ud." Christian Haves firma dækkede indvielsen af Tutankhamonudstillingen i Malmø i 2012 med filmede interviews med bl.a. LM og Lana Troy. *LM*

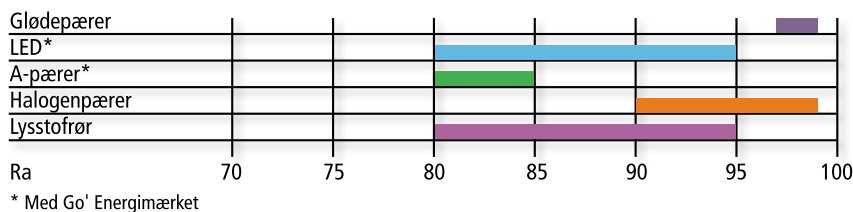
Ra i nye klæder!

Er det en fanatisk krydsordstilhænger eller en person med en forkærlighed for det gamle Ægypten, der har været inde over terminologien i anledning af el-pærerevolutionen? Den kære gamle urgud har i hvert fald lagt navn til en måleenhed for farve-gengivelse i kunstigt lys: et "Ra-indeks"!

Farvegengivelse / Ra-indeks

Farvegengivelse kaldes også Ra-indeks og viser lyskildens evne til at gengive farver naturtro. Et Ra-indeks på 100 svarer til dagslys. Gode Ra-værdier ligger mellem 80 og 99.

Guden roterer nok en ekstra gang af fryd på sin rejse i Amduat ved tanken om, at hans navn træder frem på skærmen, hver gang en rådvild kunde søger en forklaring på de nye elpærers mysterium. *LM*





At kortlægge det evige liv

Jørgen Podemann Sørensen

Antinoupolis

James B. Heidel

Ægyptisk porfyr til romerske kejsere

Lise Manniche

Fokus på Zoëga

Paul John Frandsen

